

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟ
2018 / 1

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΥΡΟΥΔΕΑΣ, ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΣΕΡΕΤΗΣ
Ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, ελληνική κρίση
και μεταβιβάσεις αξίας

ΝΙΚΟΛΑΣ ΒΡΟΥΣΑΛΗΣ
Τι είναι ο αναλυτικός μαρξισμός;

ΜΑΡΙΑ ΧΟΛΕΒΑ
Παράγοντας έναν τεχνίτη για τον τροχό
στο προϊστορικό Αιγαίο της 3ης χιλιετίας π.Χ.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ET AL.
Κανόνες, κανονικότητα, παθολογία:
Διαβάζοντας τους γιατρούς Ζορζ Κανγκιλέμ και Τζέφρι Ρόουζ.

ROJDA AZIZOĞLU
Μακιαβέλλι: Θεωρητικός της κρατικής σκοπιμότητας
ή της ισοπολιτείας;

P

I

M

H

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI
Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή
Θοδωρής Δημητράκος
Γιάννης Κοζάτσας
Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες
Αραγεώργης Άρης, Βλάχου Ελένη, Γκιούρας Θανάσης, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Στεργιόπουλος Κώστας, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χολέβα Μαρία, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία
www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας
Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδίαση-στοιχειοθέτηση τεύχους
Βασίλης Παπαγεωργίου

Σχεδίαση ιστοσελίδας
Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση
Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 3 – 2018/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

- Ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, ελληνική κρίση και μεταβιβάσεις αξίας**5
Σταύρος Μαυρουδέας, Στέργιος Σερέτης
- Τι είναι ο αναλυτικός μαρξισμός;**33
Νικόλας Βρούσαλης
- Παράγοντας έναν τεχνίτη για τον τροχό στο προϊστορικό Αιγαίο της 3ης χιλιετίας π.Χ.
Προς μια κοινωνική θεώρηση της τεχνικής πράξης**53
Μαρία Χολέβα
- Κανόνες, κανονικότητα, παθολογία: Διαβάζοντας τους γιατρούς Ζορζ Κανγκιλέμ και Τζέφρι Ρόουζ.
Η κριτική του βιο-ιατρικού παραδείγματος ως πολιτική στρατηγική**95
Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Στέργιος Σερέτης, Μιχάλης Πουλημάς, Ελένη Παπακώστα-Γάκη, Αλέξης Μπένος
- Μακιαβέλλι: Θεωρητικός της κρατικής σκοπιμότητας ή της ισοπολιτείας;**115
Rojda Azizoğlu

Παράγοντας έναν τεχνίτη για τον τροχό στο προϊστορικό Αιγαίο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Προς μια κοινωνική θεώρηση της τεχνικής πράξης

Μαρία Χολέβα*

Περίληψη

Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. εμφανίζεται στο Αιγαίο ο κεραμικός τροχός, ο οποίος θα σηματοδοτήσει μια σημαίνουσα τεχνολογική αλλαγή στην ιστορία της κεραμικής παραγωγής. Υπό το πρίσμα μιας στερεοτυπικής ανάγνωσης των τεχνολογικών φαινομένων, η υιοθέτηση της νέας τεχνολογίας θα έπρεπε να έβρισκε το έρεισμά της σε τεχνο-οικονομικά οφέλη, στον βαθμό που το νέο εργαλείο πλεονεκτεί έναντι των χειροποιητικών τεχνικών παρέχοντας τεχνικές δυνατότητες για τυποποίηση και συνολική βελτίωση της κεραμικής. Τα αρχαιολογικά δεδομένα σκιαγραφούν, ωστόσο, μια πολύ πιο σύνθετη διαδικασία ιδιοποίησης της νέας τεχνικής πρακτικής: ο τροχός θα παραμείνει για αιώνες μια περιορισμένη έως και περιθωριακή τεχνολογική επιλογή σε έναν κόσμο κατακλυσμένο από χειροποιητικές παραδόσεις. Μπροστά σε αυτό το 'παράδοξο', το παρόν άρθρο θα σταθεί στις απαρχές της ιστορίας εμφάνισης του εργαλείου, επιδιώκοντας να διερευνήσει εκείνες τις κοινωνικές δυναμικές, οι οποίες επικαθόρισαν την πρώιμη χρήση του και λειτούργησαν ως 'φραγμοί' στην επικράτησή του. Αξιοποιώντας τη σκέψη της γαλλικής ανθρωπολογικής σχολής της τεχνολογίας και της πρακτικής και της μαρξιστικής παράδοσης, θα υιοθετηθεί μια κοινωνική θεώρηση της τεχνικής πράξης ως μιας ολοκληρωτικά κοινωνικής πράξης. Σε αυτή την προοπτική, θα αναγνωριστεί η επιδραστική σημασία της πρακτικής του τροχού στην έκφραση ανθεκτικών κοινωνικών ταυτοτήτων, η συγκρότηση και η αναπαραγωγή των οποίων θα συντελείται για αιώνες στο έδαφος πολιτισμικά προσδιορισμένων κεραμικών παραδόσεων.

Εισαγωγή¹

Στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., ένας νέος τρόπος κατασκευής της κεραμικής εμφανίζεται στις περιοχές του Αιγαίου, διαρρηγνύοντας το συνεχές των μακραιώνων χειροποιητικών τεχνικών. Η εμφάνιση του κεραμικού τροχού αποτελεί μια μείζονα τεχνολογική καινοτομία, καθώς το νέο εργαλείο θα αναμορφώσει ριζικά την τεχνική διαδικασία και θα προαναγγείλει μια μακρά και σύνθετη διαδρομή μετασχηματισμού της οργάνωσης της κεραμικής παραγωγής της Εποχής του Χαλκού. Εξαιτίας των τεχνικών και οικονομικών πλεονεκτημάτων, τα οποία αποκτά η

* Η Μαρία Χολέβα είναι Δρ. προϊστορικής αρχαιολογίας και ανθρωπολογίας, μεταδιδακτορική ερευνήτρια του Ιδρύματος Fyssen στο Université catholique de Louvain.

1 Ευχαριστώ θερμά την Αγγλική Σχολή Αθηνών για την παραχώρηση των δικαιωμάτων δημοσίευσης αδημοσίευστου υλικού από το Λευκαντί Ευβοίας. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω, επίσης, στους Gilles Touchais, Χαρά Προκοπίου, Valentine Roux και Jeremy Rutter για την πολύτιμη συμβολή τους στη μελέτη του τεχνολογικού φαινομένου του τροχού στο Αιγαίο. Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω τους επιμελητές του παρόντος άρθρου για τις πολύ χρήσιμες υποδείξεις τους.

νέα τεχνολογία κατά την ιστορική της πορεία, όπως είναι η δυνατότητα εντατικοποίησης της παραγωγής, τυποποίησης και βελτίωσης της κεραμικής, η εύρεση τροχοποιήτων αγγείων σε αρχαιολογικά σύνολα είθισται να συσχετίζεται με την ανακάλυψη της τεχνικής της τροχλάττησης μιας μάζας πηλού (wheel-throwing) και τον ταχύστροφο τροχό (Rice 1987: 183-191· πρβλ. Roux & Courty 1998: 747-748). Στη βάση αυτής της συσχέτισης, η χρήση του τροχού σε προϊστορικούς οικισμούς ερμηνεύεται στερεοτυπικά ως ένδειξη ιδιοποίησης μιας προηγμένης τεχνογνωσίας και ως δείκτης μαζικής και εντατικοποιημένης παραγωγής, και, δι' αυτών, ως μαρτυρία υψηλής κοινωνικής και οικονομικής συνθετότητας (πρβλ. Baldi & Roux 2016: 1-2).

Η πρωτοπόρα αρχαιολογική έρευνα της Valentine Roux, η οποία μελέτησε το φαινόμενο της εφεύρεσης και διάδοσης της νέας τεχνολογίας στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, κατά την 5^η με 2^η χιλιετία π.Χ, κατάφερε, ωστόσο, να ανασυστήσει μια πολύ πιο σύνθετη και δυναμική διαδικασία υιοθέτησης του νέου εργαλείου (Baldi & Roux 2016· Roux 2003· 2008· 2009· 2011· Roux & Milojscedji 2009). Η πολυετής μελέτη της έδειξε πως ο κεραμικός τροχός δε συμπίπτει με την τροχλάττηση αγγείων από μια μάζα πηλού, αλλά, αντιθέτως, ανακαλύπτεται στο πλαίσιο ήδη υπάρχουσών τεχνικών διαδικασιών και συμφύεται με παραδοσιακές χειροποιητικές τεχνικές, όπως αυτή των κουλούρων (wheel-coiling), ενώ συνδέεται με τους λεγόμενους 'αργούς' περιστρεφόμενους μηχανισμούς (Roux 2010β· 2011· βλ. επίσης Courty & Roux 1995· Roux & Courty 1998). Η νέα τεχνολογία, αντί να γενικευθεί λόγω των υποτιθέμενων πλεονεκτημάτων της έναντι των χειροποιητικών τεχνικών, περιορίζεται για μια περίοδο τριών χιλιετιών σε πολιτισμικά και κοινωνικά προσδιορισμένες πρακτικές μικρής κλίμακας, οι οποίες συνεχουν με καθορισμένο τρόπο συγκεκριμένες ομάδες παραγωγών και καταναλωτών (Roux 2003· 2008· 2009· Roux 2010β). Απέχοντας από μια απλουστευτική λειτουργιστική ερμηνεία, η οποία αποδίδει ad hoc σε μια καινοτόμα τεχνολογία λειτουργικά οφέλη και αναγνωρίζει σε αυτά τον κινητήριο μοχλό της υιοθέτησής της, και υπερβαίνοντας μια ντετερμινιστική ανάγνωση των τεχνολογικών φαινομένων ως όρο ή αιτία της κοινωνικής αλλαγής (πρβλ. MacKenzie 1984· Pfaffenberger 1992), η ιδέα της εμφάνισης της νέας τεχνολογίας ως κοινωνικής-πολιτισμικής πρακτικής και της σύνδεσής της με μη τεχνικά ή οικονομικά κίνητρα (Roux 2010: 226)² θα αλλάξει οριστικά τη ματιά των αρχαιολόγων στην (προ)ιστορία του τροχού, διαμορφώνοντας ένα νέο πλαίσιο για την αναζήτηση των μηχανισμών εξάπλωσης της νέας τεχνικής συμπεριφοράς στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου κατά την 3^η και 2^η χιλιετία π.Χ. (Berg 2007· 2009· Choleva 2015α· Jeffra 2013· Gorogianni et al. 2016· Knappett 2004· 2016· Knappett & van der Leeuw 2014· Türkteki 2013· 2014).

Αν, με βάση τα τρέχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, μπορούσαμε να σχηματοποιήσουμε την πορεία εξέλιξης της καινοτομίας του τροχού στο Αιγαίο³ κατά την

2 Η Roux (2003· 2010) θα συνδέσει την ανακάλυψη του τροχού στη Συροπαλαιστίνη με την ανάδυση θρησκευτικών ελίτ.

3 Με τον όρο Αιγαίο, αναφερόμαστε στις περιοχές του νησιωτικού Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Από την παρούσα συζήτηση αποκλείεται η Κρήτη, όπου ο τροχός εμφανίζεται κατά τις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας μέσα από επαφές με την Εγγύς Ανατολή και διαγράφει μια ανεξάρτητη, από το υπόλοιπο Αιγαίο, πορεία διάδοσης και υιοθέτησης, ενώ θα επιδράσει καταλυτικά στη διαμόρφωση νέων τεχνολογικών παραδόσεων κατά τη ΜΕΧ σε όλο

Εποχή του Χαλκού, θα αναγνωρίζαμε δύο μείζονες 'ποιοτικές' στιγμές τεχνολογικής αλλαγής (Abell & Hilditch 2016· Berg 2013· Broodbank & Kiriatzis 2007· Choleva 2015α· Kiriatzis 2010· Kiriatzis et al. 2007· Knappett 2016· Spencer 2007· 2010). Η πρώτη σχετίζεται με την εισαγωγή του από τη Δυτική Ανατολία (Türkteki 2012· 2013) και τη διάδοσή του σε περιοχές του νησιωτικού Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά το δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (ύστερη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού· εφεξής ΠΕΧ). Κατά την περίοδο αυτή, το νέο εργαλείο θα συνδεθεί με συγκεκριμένες κεραμικές παραδόσεις και θα εδραιωθεί ως μια περιορισμένη τεχνική πρακτική στο πλαίσιο μιας περισσότερο 'οικιακής' οικονομίας, η οποία χαρακτηρίζεται, σε τοπικό επίπεδο, από μια ποικιλομορφία κεραμικών ρυθμών και τύπων. Κατόπιν μιας μακραιώνης πορείας συνεχούς χρήσης κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού (εφεξής ΜΕΧ), περίοδο κατά την οποία η νέα τεχνολογία παραμένει, αλλού λιγότερο αλλού περισσότερο, στο περιθώριο των πάντα κυρίαρχων χειροποιητικών παραδόσεων και εκτίθεται σε έντονες μινωικές επιδράσεις, θα συντελεστεί η δεύτερη σημαίνουσα τεχνολογική αλλαγή: κατά την ύστερη 2^η χιλιετία π.Χ, δηλαδή στις τελευταίες φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (εφεξής ΥΕΧ), ο τροχός θα κατισχύσει σχεδόν όλων των χειροποιητικών τεχνικών και θα μετατραπεί σε ένα κυρίαρχο μέσο παραγωγής, απόλυτα συνδεδεμένο με μια γενικευμένη ανάγκη για μαζική και τυποποιημένη κεραμική παραγωγή. Πρόκειται για δύο σημαντικές μεταβολές στην ιστορία της κεραμικής, οι οποίες σφραγίζουν την 'αργή ιστορία' διάδοσης, υιοθέτησης και επικράτησης μιας τεχνολογικής καινοτομίας, συμπυκνώνοντας το ποικιλόμορφο φάσμα των ανθρώπινων δράσεων και των κοινωνικών πραγματικοτήτων που διαλεκτικά διαπλέκονται μέσα στον ιστορικό χρόνο εκδίπλωσης ενός *φαινομένου μακράς διάρκειας* (πρβλ. Braudel & Wallerstein 2009: 181).

Σε μια προσπάθεια κατανόησης της αναφαινόμενης πολυπλοκότητας στη μακρά πορεία ιδιοποίησης του κεραμικού τροχού, το παρόν άρθρο θα σταθεί στις απαρχές της ιστορίας του, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στους όρους εμφάνισης και διάδοσής του στο Αιγαίο κατά την ΠΕΧ, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Θα εστιάσει στην 'τοπική' ιστορία του φαινομένου, ως όρο για την κατανόηση της εξελικτικής του διαδρομής από την ενοποιητική σκοπιά της μακρο-ιστορίας (Braudel & Wallerstein 2009: 198), αναζητώντας το φάσμα των περιορισμών και των δυναμικών, όπως αυτό καθορίστηκε από την ανάδυση του νέου εργαλείου σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή (πρβλ. Tomich 2011: 63). Στόχος είναι να διερευνηθούν εκείνες οι κοινωνικές δυναμικές, οι οποίες επικαθόρισαν την πρώιμη χρήση του τροχού και ενδεχομένως λειτούργησαν ως 'φραγμοί' τόσο στην ευρεία υιοθέτησή του όσο και στην απελευθέρωση των τεχνικών του δυνατοτήτων. Σε αυτή την προοπτική, το παρόν άρθρο θα τοποθετήσει τις τεχνικές πράξεις μακριά από έναν τεχνολογικό και οικονομικό ντετερμινισμό, ο οποίος βλέπει την τεχνολογία ως ένα αυτοδύναμο μέγεθος πέρα από κάθε κοινωνικό ή πολιτισμικό προσδιορισμό ή από μια κατασκευασιοκρατική πρόσληψή της ως ενός ρευστοποιημένου κοινωνικοτεχνικού δικτύου που υπόκειται στον σχετι-

κισμό της συμμετρικής σχέσης ανθρώπων και πραγμάτων (πρβλ. Κοζάτσας & Χολέβα, υπό εκδ.). Θα επιχειρήσει, αντιθέτως, να θέσει ένα πλαίσιο συζήτησης για την κοινωνική αξία της τεχνολογίας και τη σημασία των τεχνικών πρακτικών στη συγκρότηση κοινωνικών ταυτοτήτων μέσα στις προϊστορικές κοινωνίες. Μέσα από την υιοθέτηση μιας κοινωνικής θεώρησης της *ταυτοτικής σχέσης* του ανθρώπου με την παραγωγή του υλικού του πολιτισμού, η τεχνολογία θα ιδωθεί υπό το πρίσμα μιας ανθρωπολογικής ματιάς, όπως αυτή μπορεί να ανιχνευθεί στη γαλλική σχολή της τεχνολογίας και της θεωρίας της πρακτικής αλλά και σε κείμενα της μαρξιστικής παράδοσης. Στο σημείο συνάντησης αυτών των σχολών σκέψης, δηλαδή στην αναγνώριση της τεχνικής πρακτικής ως μιας θεμελιωδώς κοινωνικής πρακτικής, φαίνεται να αναδύεται μια ανθρωπολογία της τεχνολογίας, η οποία αναγνωρίζει στις τεχνικές συμπεριφορές το «τεκμήριο μιας κοινωνικής πράξης» (Mauss 1967: 7) και το υλικό αποτέλεσμα μιας ιστορικά δημιουργημένης σχέσης των ανθρώπων με τη φύση, την κοινωνία και τον πολιτισμό τους (Μαρξ & Ένγκελς 1997: 88).

1. Προς μια κατανόηση της τεχνικής πράξης ως κοινωνικής πράξης

1.1. Διχοτομώντας τον υλικό πολιτισμό στα χρόνια της Νέας Αρχαιολογίας

Η προϊστορική αρχαιολογία είναι ο κατ' εξοχήν κλάδος των ανθρωπιστικών επιστημών, ο οποίος θεμελιώνεται στην αποκλειστική μελέτη των αντικειμένων ως συγκροτητικής αρχής του επιστημονικού της πεδίου (Arraudai 1986: 5). Μέσα από τα υλικά κατάλοιπα της, για πάντα χαμένης, ανθρώπινης δράσης και σκέψης, επιχειρεί να ανασυστήσει τον κόσμο μέσα στον οποίο έζησαν και δημιούργησαν οι άνθρωποι, προκειμένου να κατανοήσει τις συμπεριφορές και την ιστορία τους. Η τεχνολογία, η μελέτη δηλαδή των τεχνικών παραγωγής και αναπαραγωγής του υλικού πολιτισμού,⁴ δεν ήταν, λοιπόν, παρά αναπόφευκτο να απασχολήσει την αρχαιολογική σκέψη από την περίοδο της πρώιμης διαμόρφωσής της, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οπότε και άρχισαν οι πρώτες χρονολογικές ταξινομήσεις τεχνουργημάτων αρχαίων πολιτισμών με βάση τα υλικά και τις τεχνικές τους (Schnapf 2007: 446-454). Νοούμενες περισσότερο ως δείκτης τεχνολογικής προόδου των αρχαίων κοινωνιών, οι τεχνικές θα μείνουν στο περιθώριο των πολιτισμικών-ιστορικών ερμηνευτικών μοντέλων, τα οποία κυριάρχησαν το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, έως ότου 'ανακαλυφθούν' από τη Νέα Αρχαιολογία (Trigger 1989: 302-311). Η τελευταία, με τη θετικιστική της στροφή τις δεκαετίες 1960-1970 (Binford 1962·1965·πρβλ. Κωτσάκης 1981), θα στραφεί σε αυτές, προκειμένου να διερευνήσει τα τεχνολογικά συστήματα των προϊστορικών κοινωνιών ως στρατηγικές προσαρμογής του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον (Binford 1962: 219).

Στοχεύοντας στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ τεχνολογικών επιλογών, λειτουργίας των αντικειμένων και φυσικού περιβάλλοντος, η διαδικαστική αρχαιολογία θα δώσει ώθηση στις μελέτες της τεχνολογίας, ιδιαίτερα της κεραμικής (Rice 1987· Rye 1981), μέσα από την ανάπτυξη οικολογικών και συμπεριφοριστικών

4 Για τη διάκριση 'τεχνικής' και 'τεχνολογίας' και την κατανόηση της τεχνολογίας ως λόγου περί τεχνικών βλ. Ingold 2010· Sigaut 1987.

μοντέλων αλλά και τη στροφή της σε εθνο-αρχαιολογικές έρευνες (βλ. ενδεικτικά Arnold 1985· Schiffer & Skibo 1987). Θα είναι εκείνο το αρχαιολογικό παράδειγμα, το οποίο θα θεωρήσει τον πολιτισμό ως το «εξωσωματικό μέσο προσαρμογής» (Binford 1962: 218) του ανθρώπου στο περιβάλλον και την τεχνολογία ως το εργαλείο του για τον έλεγχο της φύσης και την εκπλήρωση των κοινωνικών αναγκών (πρβλ. Loney 2000· Pfaffenberger 1992). Στο έδαφος των διαδικαστικών προσεγγίσεων θα εκκολαφθούν νέο-εξελικτικιστικά ρεύματα, τα οποία θα εγγράψουν την ποικιλομορφία του υλικού πολιτισμού και την τεχνολογική μεταβλητότητα σε μια γραμμική και συσσωρευτική εξελικτική τροχιά. Θα κατανοήσουν, υπό ένα λειτουργιστικό πρίσμα, τα χαρακτηριστικά των τεχνικών ως τους επικαθοριστικούς μοχλούς της τεχνολογικής αλλαγής και θα εξηγήσουν την πρόοδο και την καινοτομία ως φυσική επιλογή και τάση για αποτελεσματικότερες και πιο προσαρμοστικές τεχνικές συμπεριφορές (βλ. ενδεικτικά Dunnell 1978· Lyman & O'Brien 1998· Shennan & Wilkinson 2001· για μια κριτική βλ. Gosselain 2008α· Ingold 2000: 27-39· Paukutat 2001).

Υπό το πρίσμα αυτής της *καθιερωμένης αντίληψης* (standard view) περί τεχνολογίας – όρο τον οποίο χρησιμοποίησε ο Pfaffenberger (1992) για να χαρακτηρίσει τον τεχνολογικό ντετερμινισμό και λειτουργισμό των διαδικαστικών προσεγγίσεων – οι τεχνικές πράξεις ανάγονται σε μια αυτόνομη σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας που υπάρχει *έξω* από την κοινωνία. Η τεχνολογία δεν είναι παρά το εργαλείο και το μέσο παραγωγής του υλικού πολιτισμού της κάθε κοινωνίας, ενώ ο παραγωγός δεν είναι παρά ο φορέας μιας *ουδέτερης* τεχνικής συμπεριφοράς, απογυμνωμένης από κοινωνικές συνδηλώσεις και πολιτισμικούς συγκαθορισμούς και υποταγμένης σε περιβαλλοντικούς και τεχνο-λειτουργικούς περιορισμούς. Η τεχνολογία κατανοείται, έτσι, ως ένα αφηρημένο αυτοδύναμο μέγεθος, όπου φυσικό περιβάλλον, υλικά μέσα και τεχνίτης 'εργαλειοποιούνται' προς όφελος της επιβίωσης της κοινωνίας και της αναπαραγωγής των υλικών όρων της (πρβλ. Dobres & Hoffman 1994: 226-230· Gosselain 1998· Ingold 2000: 312-315). Με την υλική διάσταση των αντικείμενων να παραπέμπει σε μια *παθητική* τεχνική δραστηριότητα και να συνδέεται με μια 'πρωταρχική λειτουργία' των τεχνουργημάτων, στην οποία εμπίπτουν υλικά, τεχνικές και χρήσεις, οι κοινωνικές δυναμικές και οι εκδηλώσεις των ανθρώπινων συμπεριφορών δεν μπορεί παρά να ενυπάρχουν, και άρα να αναζητούνται, σε 'δευτερεύουσες λειτουργίες', όπως στα μορφολογικά και στιλιστικά στοιχεία του υλικού πολιτισμού (Binford 1965: 205-206· για τον διαχωρισμό 'στυλ' και λειτουργίας' βλ. Dunnell 1978· Lippo et al. 1997· για μια κριτική βλ. Κωτσάκης 1983: 173-182· Pfaffenberger 1988: 242· 1992: 502-507).

Μια τέτοια *δυϊστική* ερμηνεία του υλικού πολιτισμού – όπου κοινωνία και τεχνολογία στέκουν η μία απέναντι στην άλλη ως δύο αυτόνομες σφαίρες – είχε ως θεωρητικό αντίκτυπο την απομάκρυνση των αντικειμένων από τις τεχνικές διαδικασίες των οποίων είναι προϊόντα, και την απόσπαση της υλικότητάς τους από το κοινωνικό έδαφος της επιτέλεσής τους, οδηγώντας στην αποσιώπηση της σημασίας της τεχνολογίας ως έκφρασης κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών πρακτικών (Dietler & Herbich 1998: 235-237· Dobres & Hoffman 1994: 212).

1.2. Ανακαλύπτοντας την κοινωνική αξία της τεχνολογίας

Στο φόντο των κλυδωνισμών που επιφέρουν κατά τη δεκαετία του 1980 οι μετα-διαδικαστικές κριτικές στο παράδειγμα της Νέας Αρχαιολογίας, θα δημοσιευτούν δύο ανθρωπολογικά άρθρα, τα οποία θα προαναγγείλουν μια νέα εποχή για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού, σηματοδοτώντας τη στροφή της αγγλοσαξονικής ανθρωπολογικής παράδοσης προς μια κοινωνική θεωρία της τεχνολογίας (Dobres & Hoffman 1994: 227-228). Ο Pfaffenberger (1988) και ο Ingold (1990) θα αποδώσουν την υποβαθμισμένη θέση, την οποία κατέχουν οι τεχνικές στην ανθρωπολογική και αρχαιολογική συζήτηση, σε μια εμπεδωμένη, αλλά στρεβλή αντίληψη της καπιταλιστικής Δύσης περί τεχνολογίας ως «εξαύλωμνης οντότητας, απογυμνωμένης από κοινωνικές σχέσεις και αποτελούμενης σχεδόν αποκλειστικά από εργαλεία και προϊόντα» (Pfaffenberger 1988: 242), αντίληψη η οποία διαποτίζει τη σύγχρονη ανθρωπολογική σκέψη οδηγώντας την σε έναν απατηλό διαχωρισμό κοινωνίας και τεχνολογίας (Ingold 1990: 314). Αποσπώντας την τεχνολογία από τις κοινωνικές σχέσεις που την παράγουν, η δυτική ιδεολογία προσδίδει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στις τεχνικές πράξεις μια *φетиχοποιημένη μορφή*, αποπλαισιώνοντάς τες από τον κοινωνικό κόσμο πραγμάτωσής τους (Pfaffenberger 1988: 241-242· βλ. επίσης Dobres & Hoffman 1994: 227-228· Mackenzie 1984: 485).

Ο Pfaffenberger συγκεκριμένα θα εντοπίσει στην ανάλυση του Μαρξ για τον φετιχικό χαρακτήρα του εμπορεύματος (Μαρξ 2002: 84-97) τις ιδεολογικές ρίζες της κυρίαρχης στρέβλωσης στην πρόσληψη της έννοιας της τεχνολογίας: πρόκειται για το ιδεολογικό απότοκο της βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία καθιστά τις πραγματικές σχέσεις των ανθρώπων, πίσω από τα προϊόντα και τους τρόπους παραγωγής τους, «κυριολεκτικά αθέατες» (Λούκατς 2006: 86· βλ. επίσης Godelier 1977β: 221). Για τον Μαρξ, φετιχισμός δεν είναι παρά ο συγκαλυμμένος κοινωνικός χαρακτήρας των πραγμάτων, οι μεταμφιεσμένες κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες εμφανίζονται στρεβλά στους ανθρώπους με εμπράγματη μορφή, «αντανακλώντας τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλειάς τους σαν τα υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας τους, σαν φυσικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων [...], σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω απ' αυτούς», ενώ δεν είναι παρά «η καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων που παίρνει εδώ τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα στα πράγματα» (Μαρξ 2002: 85-86).

Με την τεχνική πράξη να είναι αδιαχώριστη από το αντικείμενο, αυτή ηπραγμοποίηση της τεχνολογίας διαστρεβλώνει και παραποιεί, κατ' επέκταση, τον ρόλο του παραγωγού/τεχνίτη, ο οποίος, παρότι είναι «ο πραγματικός φορέας» της παραγωγικής διαδικασίας, φαντάζει να στέκεται, και ο ίδιος σαν πράγμα, απέναντι στην εργασία του (Λούκατς 2006: 72, 78, 98), αποξενωμένος από το προϊόν της (Godelier 1977β: 220-222). Αυτό, δηλαδή, που είναι, εν τέλει, εκδήλωση ανθρωπίνων πράξεων και πεδίο κοινωνικών πρακτικών, συγκαλύπτεται, εμφανιζόμενο στα μάτια των ανθρώπων ως μια ουδέτερη από-κοινωνικοποιημένη, εξωτερική προς αυτούς, αναγκαιότητα (Μαρξ 1989: 54). Αν, όμως, η αποξένωση του ατόμου από τον κοινωνικό κόσμο της παραγωγής και η απομόνωσή του σε μια πραγματικότητα *έξω* από αυτόν (Μαρξ 1982: 91-92· βλ. επίσης Godelier 1977α: 34) είναι μια

στρεβλή αναπαράσταση του δυτικού τρόπου σκέψης, η οποία εμφανίζεται ως σύμπτωμα των εμπορευματικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης και είναι «πρόβλημα του μοντέρνου καπιταλισμού» (Λούκατς 2006: 76), τότε η προβολή 'πραγματοποιημένων' σχέσεων σε προ-καπιταλιστικές, μη βιομηχανικές, κοινωνίες, όπως είναι οι προϊστορικές κοινωνίες του Αιγαίου κατά την 3^η χιλιετία π.Χ., δεν μπορεί παρά να συσκοτίζει, ακόμα περισσότερο, τη σχέση του ανθρώπου με την ίδια του την πρακτική. Εκεί, δηλαδή, όπου το αντικείμενο δεν είναι εμπόρευμα, αποσπασμένο από την αξία χρήσης του ή καλύτερα από τη γενικότερη κοινωνική αξία του (πρβλ. Κωτσάκης 1983: 176-177) και ο άνθρωπος δεν αυτονομείται, ως προϊόν και αυτός, από την παραγωγική διαδικασία αλλά ως παραγωγός του υλικού του πολιτισμού τοποθετείται άμεσα μέσα στην κοινωνική ζωή (Dietler & Herbich 1998: 242), η τεχνική συμπεριφορά δεν μπορεί παρά να εκδηλώνεται αδιαμεσολάβητα, *μη συγκαλυμμένα*, ως κοινωνική πρακτική (πρβλ. Λούκατς 2006: 67-68, 82).

Αναγνωρίζοντας τη στρεβλή αναπαράσταση της τεχνικής συμπεριφοράς, πάνω στην οποία θεμελιώνεται το καθιερωμένο ανθρωπολογικό μοντέλο για την τεχνολογία, φανερώνεται αυτόματα και η πραγματική φύση της τεχνικής πράξης: πρόκειται για μια πράξη εκ φύσεως κοινωνική (Dobres 2000· Dobres & Horfmann 1994· Ingold 2000: 316-319· Pfaffenberger 1988· 1992). Ο τρόπος παραγωγής δεν είναι παρά ένας «καθορισμένος τρόπος ζωής», είναι «αυτό που είναι τα άτομα» και «αυτό που είναι συμπίπτει [...] με την παραγωγή τους, και με το τι παράγουν και με το πώς το παράγουν» (Μαρξ & Ένγκελς 1997: 61). Το τεχνικό και το ανθρώπινο, και άρα το κοινωνικό, αποκαλύπτονται, με αυτόν τον τρόπο, ως ένα αδιαχώριστο όλον, μέσα από το οποίο και δια του οποίου ο άνθρωπος παράγει και παράγεται (Μαρξ 1989: 54-55). Καθήκον του ανθρωπολόγου και του αρχαιολόγου είναι, ακριβώς, να ανακαλύψει *αυτό που είναι τα άτομα* και να το τοποθετήσει μέσα στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, μέσα από τις οποίες αναφύεται η ίδια η τεχνική πράξη ως κοινωνική πρακτική· να διεισδύσει στις αθέατες κοινωνικές διαστάσεις της υλικής (τεχνικής) πραγματικότητας (Pfaffenberger 1988: 242), διαγιγνώσκοντας τους τρόπους, με τους οποίους οι άνθρωποι παράγουν τον εαυτό τους – την κοινωνική τους φύση – μέσα από την ίδια τους την εμπλοκή στην παραγωγή και αναπαραγωγή του υλικού τους πολιτισμού.

1.3. Επανασυνδέοντας την υλική και κοινωνική διάσταση της τεχνολογίας

Στην αποκατάσταση της κοινωνικής φύσης της τεχνολογίας, η αγγλοσαξονική ανθρωπολογία και αρχαιολογία θα συναντήσουν την (ξεχασμένη) βασική θέση της γαλλικής ανθρωπολογικής παράδοσης της τεχνολογίας,⁵ η οποία, από την εποχή του Mauss και του Leroi-Gourhan, βλέπει τα αντικείμενα ως έκφραση κοινωνικών πρακτικών, αναγνωρίζοντας στην τεχνική συμπεριφορά μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής δραστηριότητας πάνω στην ύλη (Mauss 2009: 52· βλ. επίσης Creswell 2003· Lemonnier 1992· Schlanger 1991· 2009· Sigaut 1987). Σε μια ευθυγράμμιση

5 Για τον επιστημολογικό ρόλο της τεχνολογίας του υλικού πολιτισμού στην αγγλοσαξονική και γαλλόφωνη ανθρωπολογική παράδοση βλ. Courpaye & Doumy 2009· Γκουγκούλη 2012.

με τη σκέψη του Μαρξ για τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον παράλληλο μετασχηματισμό της φύσης και του ατόμου μέσω της ανθρώπινης, *ενσώματης*, πράξης,⁶ ο Mauss θα τοποθετήσει την υλική διάσταση της τεχνολογίας σε μια αδιάσπαστη ενότητα φύσης-ανθρώπου-πολιτισμού. Μέσα από την *τεχνικότητα*, την ανθρώπινη δηλαδή ικανότητα για δημιουργία από μια φυσική ύλη που δεν έχει παραχθεί από τον άνθρωπο και μέσα, ακριβώς, από τον μετασχηματισμό της, τη διαδικασία δηλαδή ανάδυσης και ανάπτυξης του τεχνικού και του πολιτισμικού (Mauss 2004: 437), «ο άνθρωπος δημιουργεί και την ίδια στιγμή δημιουργεί τον εαυτό του· δημιουργεί, ταυτοχρόνως, και τα μέσα διαβίωσής του, πράγματα καθαρά ανθρώπινα, και το νόημα που εγγράφει σε αυτά» (Mauss 2009: 53).

Εκκινώντας, ακριβώς, από τη διαλεκτική σχέση υλικού και ανθρώπινου, φυσικού και πολιτισμικού, θα διαμορφωθεί μια σχολή σκέψης,⁷ η οποία θα αναζητήσει στην υλικότητα των αντικειμένων τα κοινωνικά και πολιτισμικά νοήματα, τα οποία εμπεδώνονται, εκδηλώνονται και, παράλληλα, μεταβιβάζονται στη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας. Προκειμένου να αποκρυπτογραφηθούν οι τρόποι, με τους οποίους ο άνθρωπος μετασχηματίζει τον φυσικό κόσμο και διαπλάθει τις τεχνικές συμπεριφορές του μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλέγμα κοινωνικών προσδιορισμών, οικονομικών σχέσεων και πολιτισμικών νοημάτων, οι Γάλλοι ανθρωπολόγοι των τεχνικών, συντασσόμενοι γύρω από την ομάδα του «*Techniques et Culture*» (Creswell 1976· 2003· Lemonnier 1986· Sigaut 1987), θα ‘καλέσουν’ τους ανθρωπολόγους και τους αρχαιολόγους να στραφούν στις ίδιες τις κατασκευαστικές δραστηριότητες, στα στάδια των ενεργειών και στις ακολουθίες των τεχνικών πράξεων, μέσα από τις οποίες οι πρώτες ύλες επιλέγονται, μεταβάλλονται και μετατρέπονται σε τελικά προϊόντα, και να εμβαθύνουν, κατ’ αυτόν τον τρόπο, στα υλικά και άυλα μέσα που παρεμβαίνουν και συγκαθορίζουν την τεχνική διαδικασία (Bensa & Creswell 1996: 126-127· Lemonnier 1986: 154). Η σύλληψη της έννοιας της *εγχειρηματικής αλυσίδας* (*chaîne opératoire*) (Leroi-Gourhan 1964: 164· Mauss 1967: 26-27, 65),⁸ η οποία, από μια μεθοδολογική πρόταση ανάλυσης των τεχνικών διαδικασιών θα μετατραπεί σε ένα θεωρητικό και επιστημολογικό εργαλείο (Courpaye 2015· Dobres 1999: 128-129· Pigeot 2011), θα προσφέρει μια ολιστική θεώρηση της τεχνικής πράξης κατανοούμενης πλέον ως το πεδίο συνάντησης και έκφρασης τεχνικών και μη-τεχνικών πρακτικών, ως το πεδίο στο οποίο συμπλέκονται διαλεκτικά το τεχνικό, το οικολογικό, το κοινωνικό, το πολιτισμικό και το συμβολικό (Gosselain 2011β· Lemonnier 1986· 1993· 2010).

Στις εγχειρηματικές αλυσίδες διασταυρώνονται οργανικά τόσο υλικά όσο και ‘άυλα’ στοιχεία, τα οποία οργανώνονται και διατάσσονται με έναν συνεκτικό τρόπο, προκειμένου να επιτευχθεί ένα συγκεκριμένο υλικό αποτέλεσμα από τον άνθρωπο-παραγωγό: άνθρωποι, υλικά, εργαλεία, κινησιολογίες, ροές ενέργειας,

6 «Τις φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στο σώμα του, τα μπράτσα και τα πόδια, το κεφάλι και τα χέρια, [ο άνθρωπος τις] βάζει σε κίνηση για να ιδιοποιηθεί τη φυσική ύλη με μια μορφή χρήσιμη για τη δική του ζωή. Επενεργώντας, με την κίνηση αυτή, πάνω στη φύση που βρίσκεται έξω απ’ αυτόν και αλλάζοντάς την, αλλάζει ταυτόχρονα και τη δική του φύση» (Μαρξ 2002: 190).

7 Για μια συνοπτική παρουσίαση των ρευμάτων της γαλλικής σχολής της ‘πολιτισμικής τεχνολογίας’ βλ. Gosselain 2011β: 245-246· Lemonnier 2010: 53-54· Γκουγκούλη 2012: 284, 286-295.

8 Για την ιστορία του όρου βλ. Pigeot 2011· Schlanger 2005.

γνώσεις, αλλά και κοινωνικές λογικές, ιδεολογίες, αντιλήψεις (Lemonnier 1986: 154-1993: 4, 9· 2010: 50· βλ. επίσης Dietler & Herbich 1998: 244-248· Dobres 2000: 155-156· Dobres & Hoffman 1994, 216· van der Leeuw 1993: 240-241). Με άλλα λόγια, στην εγχειρηματική αλυσίδα καταγράφονται όχι μόνο οι τεχνικοί όροι υπό τους οποίους τα μέλη μιας κοινωνίας παράγουν και αναπαράγουν τον υλικό τους πολιτισμό, αλλά και οι τρόποι με τους οποίους νοηματοδοτούν, προσλαμβάνουν και αναπαριστούν τον κόσμο μέσα στον οποίο ζουν και πράττουν (Chevalier 1991· Couraye 2015). Υπό αυτό το πρίσμα, η τεχνική συμπεριφορά – απόλυτα συνυφασμένη με την επίτευξη μιας (υλικής) *λειτουργίας* (Lemonnier 1993: 14), και άρα με το πλαίσιο οργάνωσης της παραγωγής και της κατανάλωσής της (Lemonnier 2010) – αναφέεται ως μια *πρακτική κοινωνικά και πολιτισμικά επικαθορισμένη*, η οποία εγκολπώνει τις συνειδητές και ασυνειδητές πράξεις που θέτουν σε κίνηση την ίδια την παραγωγική διαδικασία (Dietler & Herbich 1998· Lemonnier 1986· Sillar & Tite 2000).

1.4. Κατανοώντας τις τεχνολογικές επιλογές ως ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές

Καθώς ένα αντικείμενο μπορεί να φτιαχτεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους (Lechtmann 1977· Sackett 1990· για μια συζήτηση βλ. Dietler & Herbich 1998: 239-240· Dobres & Hoffman 1994: 217-218· Lemonnier 2010: 55), και αυτή η τεχνολογική διαφοροποίηση αποτελεί ίσως το χαρακτηριστικότερο φαινόμενο των υλικών πολιτισμών στον χώρο και στον χρόνο, τίθεται αναπόφευκτα το ερώτημα της *τεχνολογικής επιλογής* μέσα στην παραγωγική διαδικασία και του *πώς* αυτή καθορίζεται και προκύπτει. Η χρήση της λέξης ‘επιλογή’, η οποία θα γίνει ιδιαίτερα προσφιλής στις σύγχρονες φαινομενολογικές προσεγγίσεις της ‘θεωρίας δικτύου δρώντων’ (actor-network-theory) (Latour 2005· για μια συνθετική παρουσίαση βλ. Couraye & Doung 2009· Γκουγκούλη 2012: 296-230), παραπέμπει αυτομάτως, έστω και διασταλτικά, σε μια σκόπιμη αυτοπροσδιοριστική συμπεριφορά, στην εκδήλωση μιας ελεύθερης βούλησης από την πλευρά του τεχνίτη/παραγωγού (και της κοινωνίας στην οποία ανήκει), η οποία τον καθοδηγεί στην επιτέλεση μιας συγκεκριμένης τεχνικής πράξης που επιλέγει ανάμεσα στο πλήθος των δυνατών τεχνικών λύσεων για την υλοποίηση του σκοπού του (Lemonnier 1993: 6-9). Είναι, όμως, οι τεχνικές συμπεριφορές αυθαίρετες επιλογές και σκόπιμες κατασκευασμένες (κοινωνικές) στρατηγικές ή μήπως είναι κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένες ‘λογικές’ αποκρίσεις διατυπωμένες μέσα από την ιστορικότητα της ίδιας της *πρακτικής* (πρβλ. Dobres & Hoffman 1994: 217-221· Lemonnier 1993: 22-23);⁹

Στη διατύπωση του Mauss, πως οι τεχνικές είναι την ίδια στιγμή «πράξεις παραδοσιακές και αποτελεσματικές» (Mauss 2009: 82), ενδεχομένως να προσφέρεται μια απάντηση. Οι τεχνικές δεν μπορεί να είναι αυθαίρετες κατά τον Mauss (2002: 22-23), καθώς, εκπληρώνοντας ένα υλικό αποτέλεσμα, μια *μη* αυθαίρετη

9 Για έναν διάλογο αντιπαράθεσης για τη διάκριση τεχνικού και κοινωνικού και την κατανόηση των τεχνολογικών επιλογών βλ. Latour & Lemonnier 1994· Latour 1996· Lemonnier 1996.

λειτουργία στον πραγματικό χώρο και χρόνο, δοκιμάζουν, με έναν τρόπο υπαρκτό και χειροπιαστό, την αποτελεσματικότητα και την επιτυχία τους στο έδαφος της ίδιας της πραγματικής δραστηριότητας, η οποία δεν μπορεί παρά να είναι *παραδοσιακή*. Και είναι παραδοσιακή, γιατί αποτελεί μια (αποτελεσματική) πρακτική γνώση, η οποία *παρα-δίδεται* από άνθρωπο σε άνθρωπο και από γενιά σε γενιά μέσα σε ένα πλαίσιο συλλογικό και άρα κοινωνικό, το οποίο, μεταβιβάζοντας ένα σύνολο πολιτισμικών και κοινωνικών προσδιορισμών για αυτή τη γνώση, καθιστά το άτομο φορέα συλλογικών αναπαραστάσεων και κοινών πρακτικών, δηλαδή φορέα της κοινωνίας του και άρα της ιστορίας της (πρβλ. Schlanger 1991: 114-116· 2009: 18-20). Σε αυτή ακριβώς την έννοια της *παράδοσης* συναντάει η τεχνική συμπεριφορά τους όρους γένεσής της και την ιστορικότητά της και μετατρέπεται από μια 'αυθαίρετη' τεχνολογική επιλογή σε μια τεχνική πρακτική κοινωνικά καθορισμένη και πολιτισμικά νοηματοδοτημένη.

Στην αναγνώριση της ιστορικότητας της τεχνικής συμπεριφοράς και στην κατανόηση της τεχνικής πρακτικής ως παραδοσιακής πρακτικής ριζωμένης στο παρελθόν, η μωσιανή σκέψη τέμνεται με τη μαρξιστική ανάγνωση των ανθρώπινων συμπεριφορών ως *μη* αυθαίρετων, ιστορικά καθορισμένων πράξεων: «οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν» (Μαρξ 1987: 11). Και δεν είναι, άραγε, στην ίδια τη *συγκεκριμένη* τεχνική πράξη που περικλείεται ο κληρονομημένος κόσμος της παραγωγής διαμορφώνοντας τους *αντικειμενικούς* όρους της επιτέλεσής της (πρβλ. Bourdieu 2013: 73· βλ. επίσης Yank 2014: 1525); Και αυτό, γιατί, σε κάθε ιστορική στιγμή, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς (1997: 88), «βρίσκεται ένα υλικό αποτέλεσμα: ένα σύνολο παραγωγικών δυνάμεων, μια ιστορικά δημιουργημένη σχέση προς τη φύση και ανάμεσά τους, που παραδίδεται σε κάθε γενιά από την προηγούμενή της [...] που της υπαγορεύ[ει] τους όρους της ζωής της και της δίν[ει] μια καθορισμένη ανάπτυξη, έναν ειδικό χαρακτήρα». Υπό αυτό το πρίσμα, στην ίδια την «πραγματική ανθρώπινη δραστηριότητα», στην ίδια την «πρακτική» (Μαρξ 1997: 44), εγκιβωτίζεται ο ιστορικά δημιουργημένος υλικός και κοινωνικός κόσμος της παραγωγικής διαδικασίας και η κοινωνικά κεκτημένη γνώση για αυτόν τον κόσμο, οριοθετώντας το αντικειμενικό πλαίσιο της ανθρώπινης δράσης και καθορίζοντας τον 'ειδικό χαρακτήρα' της. Εμπεδώνοντας αυτόν τον ειδικό χαρακτήρα, ο τεχνίτης, «κουβαλώντας ένα κομμάτι του ανθρώπου του χθες» (Durkheim 1938: 16, από Bourdieu 2013: 79), πλάθει, αναπαράγει και παράλληλα μετασχηματίζει την τεχνική του συμπεριφορά, μαθαίνοντας και κατανοώντας τον κόσμο, *πράττοντας*, μέσα σε ένα ιστορικά προσδιορισμένο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Τι είναι, όμως, αυτό, το οποίο συνέχει, μέσω της πρακτικής, το παρελθόν με το παρόν παράγοντας κοινές (τεχνικές) συμπεριφορές ή, αυτό που, κατά τον Mauss, ωθεί τους ανθρώπους να ιδιοποιούνται τον «φυσικό ρυθμό» της κοινωνίας τους και να δρουν με έναν κοινό τρόπο (Mauss 1927: 198); Για εκείνον, οι συλλογικά επιτελούμενες τεχνικές βρίσκουν το έρεισμά τους στην *έξη* (*habitus*), στην από κοινού αποκτημένη γνώση και δεξιότητα (Mauss 1927: 198· 2009: 80· βλ. επίσης Schlanger 1991: 123· 2009: 19), την οποία ο Bourdieu θα ορίσει ως την «ενεργή

παρουσία του παρελθόντος στο παρόν» (Bourdieu 2006: 94). Για τον Bourdieu, η πρακτική εκκινεί από τις παρελθούσες εμπειρίες, καθώς είναι αυτές, οι οποίες, δημιουργώντας τον χώρο της πρακτικής, παράγουν κοινωνικά συγκροτημένες προδιαθέσεις για πράξη, δηλαδή έξεις που δημιουργούν τους όρους της πρακτικής (Bourdieu 2006: 18, 88-90). Οι έξεις, προϊόντα της ιστορίας κατά τον Bourdieu, είναι «συστήματα διαρκών και μεταθέσιμων προδιαθέσεων, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές, ως γενεσιουργές και οργανωτικές, δηλαδή, αρχές των πρακτικών και των αναπαραστάσεων» (Bourdieu 2006: 88· 2013: 73). Πρόκειται για εκείνες τις αρχές, οι οποίες εμποτίζουν τις πράξεις των ανθρώπων με κοινά σχήματα αντιλήψεων, νοημάτων, κατηγοριών και δράσεων, εγκοιλώνοντας διαρκώς τις αντικειμενικές συνθήκες των οποίων είναι γέννημα. Ρυθμίζουν και ομογενοποιούν, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ατομική και συλλογική πρακτική των ανθρώπων, οι οποίοι, όντες «προϊόν των ίδιων αντικειμενικών συνθηκών», μαθαίνουν να πράττουν, να λειτουργούν και να νοηματοδοτούν τον κόσμο και τις πράξεις τους με έναν τρόπο κοινό, κάτω από την επίδραση ίδιων υλικών όρων ζωής και μέσα από όμοιες κοινωνικές εμπειρίες (Bourdieu 2013: 81-86). Αυτές οι αντικειμενικές συνθήκες, ή διαφορετικά αυτός ο *ειδικός χαρακτήρας* της ιστορικής στιγμής, εμπεδώνεται μέσω της ίδιας της πρακτικής και θέτει το φάσμα των αντικειμενικών δυνατοτήτων και περιορισμών στην ανθρώπινη πράξη, σχηματίζοντας τα όρια του δυνατού, του αδύνατου και του πιθανού σε έναν κόσμο που συνεχώς μεταβάλλεται μέσω της πρακτικής (Bourdieu 2013: 76-78, 82· βλ. επίσης Yank 2014: 1525). Και αυτόν τον 'λογικό' χώρο της ανθρώπινης πράξης καταλαμβάνουν οι έξεις, οι οποίες, ενσταλάζοντας κοινωνικά νοήματα και αξίες στην πρακτική, ενορχηστρώνουν και συνέχουν έναν κοινό τρόπο του 'ζειν' και του 'λειτουργείν' για τα μέλη εκείνης της κοινωνίας που δρουν κάτω από ομογενοποιημένες συνθήκες πρακτικής (Bourdieu 2006: 81, 86).

1.5. Οι τεχνικές ταυτότητες ως κοινωνικές ταυτότητες

Απαντώντας, λοιπόν, στο ερώτημα αν οι τεχνολογικές επιλογές είναι αυθαίρετες, θα μπορούσε κανείς να διαγνώσει στις τεχνικές συμπεριφορές πίσω από μια εγχειρηματική αλυσίδα τη δραστικότητα των έξεων.¹⁰ Να αναγνωρίσει αυτό που τα άτομα, μέσα από την κληροδοτημένη κοινωνική πραγματικότητα και τις κοινές εννοιολογήσεις του υλικού κόσμου, κατανοούν ως κάτι το τεχνικά δυνατό και κοινωνικά λογικό ή επιθυμητό, *πράττοντας* κάτω από παρόμοιες συνθήκες ζωής (Dietler & Herbich 1998: 246· Sillar & Tite 2000: 9). Και ίσως να μπορέσει να ψηλαφήσει, μέσα από την ανασύσταση της ίδιας τεχνικής συμπεριφοράς, και κάτι παραπάνω: τον ίδιο τον πραγματικό, κοινωνικό κόσμο της πρακτικής, τον οποίο ο τεχνίτης εγκοιλώνει μέσα από την *ενσώματη* συμμετοχή του στην παραγωγή του υλικού πολιτισμού του, μέσα από την ίδια την πρακτική εμπλοκή του σε αυτή την παραγωγική διαδικασία. «Αυτό που μαθαίνεται με το σώμα, δεν είναι κάτι που κατέχουμε» θα πει ο Bourdieu (2006: 121) ευθυγραμμιζόμενος με την ανθρωπολο-

10 Για τη θεωρία της πρακτικής του Bourdieu στο πεδίο των τεχνικών και της τεχνολογίας βλ. επίσης Sterne 2003.

γική σκέψη του Mauss και του Μαρξ, «αλλά κάτι που είμαστε». Το σύνολο, δηλαδή, των 'επιλογών' που συνέχουν μια εγχειρηματική αλυσίδα, από τη συλλογή της πρώτης ύλης μέχρι την κατασκευή του αντικειμένου, παραπέμπει σε ενσώματες έξεις, οι οποίες περικλείονται σε εκείνες τις *πρακτικές γνώσεις* που θα συγκροτήσουν και θα συνθέσουν, εν τέλει, μια *τεχνική ταυτότητα* για τον τεχνίτη. Και αυτή η ταυτότητα, η οποία συγκεφαλαιώνει 'αυτό που είναι' ο τεχνίτης και 'συμπίπτει με την παραγωγή του και με το τι παράγει και με το πώς το παράγει', είναι *κοινωνική*, καθώς συγκροτείται και αναπαράγεται μέσω κοινωνικών σχέσεων, μέσα από το κοινωνικό πλαίσιο της εκμάθησης και της πρακτικής.

Κάθε τεχνική πράξη προϋποθέτει την εκμάθηση και την επιτέλεση, μια βιοσυμπεριφοριστική και ψυχο-κινητική, δηλαδή, διαδικασία απόκτησης και ανάπτυξης κινησιακών και γνωσιακών δεξιοτήτων, οι οποίες απαιτούν εξάσκηση, επανάληψη και συνεχή εφαρμογή (Bril 2002· Roux & Bril 2002). Είναι, όμως, μια εκ φύσεως *κοινωνική* πράξη (Sigaut 2011· βλ. επίσης Gagne 2014· Wallaert-Pêrtre 1999· Wallaert 2008), καθώς προϋποθέτει την αλληλεπίδραση και την επαφή μεταξύ ατόμων, τα οποία κατά την πρακτική εισέρχονται σε κοινωνικές σχέσεις και λειτουργούν ως μέλη μιας *κοινότητας* (Lave & Wenger 1991· Wenger 1998). Η έννοια της *κοινότητας πρακτικής*, ως του τόπου εντός του οποίου τα άτομα αποκτούν τεχνικές γνώσεις και επιτελούν τεχνικές πράξεις μέσα σε όμοιες αντικειμενικές συνθήκες, μετατοπίζει την εκμάθηση και την πρακτική, από μια ατομική κατάσταση αφομοίωσης μιας τεχνικής πληροφορίας, προς μια κοινωνικοποιημένη διαδικασία, και τις μετατρέπει αυτόματα σε συλλογικά αποκτημένες εμπειρίες θεμελιωμένες στη συνεργατικότητα και τη συμμετοχή (Lave & Wenger 1991: 65· Sigaut 2011: 205). Μέσω αυτής της συλλογικής εμπειρίας, τα μέλη της κοινότητας δε μαθαίνουν και δεν κατανοούν μονάχα τον υλικό κόσμο της παραγωγικής διαδικασίας· την ίδια στιγμή, κάτω από την ομοιογένεια των συνθηκών ύπαρξής τους, *ιδιοποιούνται* τον κοινωνικό κόσμο της πρακτικής, δια του οποίου ενορχηστρώνουν τις πράξεις τους και τις νοηματοδοτούν, εσωτερικεύοντας την κοινωνική γνώση και αναπαράγοντας σχέσεις, αξίες και νοήματα (Bourdieu 2013: 80-81, 87).

Στην ίδια την πρακτική σχηματοποιούνται και παγιώνονται, κατ' επέκταση, οι 'τοπικοί' (κοινωνικοί και πολιτισμικοί) ορισμοί των τεχνολογικών επιλογών (Gosselain & Livingstone-Smith 2005: 42), ορισμοί τους οποίους μοιράζονται τα μέλη μιας κοινότητας δομώντας την τεχνική τους ταυτότητα (βλ. Gosselain 2000· 2008β· 2011α· Roux 2010α). Υπό αυτό το πρίσμα, η τεχνική ταυτότητα εκφράζει μια χρονικά και χωρικά δημιουργημένη *παράδοση*, η οποία εγκιβωτίζει τις ριζωμένες στο κοινωνικό έδαφος της πρακτικής *κοινές* αρχές μετασχηματισμού και κατανόησης του υλικού πολιτισμού, δηλαδή τις έξεις που συνθέτουν και επανασυνθέτουν, σε μια διαρκή κίνηση, στον κόσμο της πραγματικής, *αντικειμενικής δραστηριότητας*: υλικά, κινήσεις, τεχνικές γνώσεις, εργαλεία, προϊόντα, σκοπούς, σχέσεις, νοήματα και αναπαραστάσεις (Dietler & Hoffman 1994· 1998· Gosselain 2011α: 219). Και κατ' αυτόν τον τρόπο, η εκμάθηση και η πρακτική μετατρέπονται σε εκείνο το πεδίο, στο οποίο οι κοινωνικές ομάδες μορφοποιούνται και αναπαράγονται ως τέτοιες (Sigaut 1991: 41· 2011: 93). Και ο τεχνίτης, μαθαίνοντας και πράττοντας, γίνεται μέρος και φορέας τους (Schlanger 2009: 19): συγκροτεί και την ίδια στιγμή

συγκροτείται μέσω μιας διακριτής *κοινωνικής ταυτότητας*, δηλωτικής ενός κοινού «πράττειν».

Η προϊστορική αρχαιολογία δεν έχει, βεβαίως, πρόσβαση στον πραγματικό κόσμο της παραγωγικής διαδικασίας και δεν μπορεί, έτσι, ποτέ να γνωρίζει και να κατανοεί τη σκέψη, τις έξεις και τα κοινωνικά νοήματα πίσω από τις *συγκεκριμένες* τεχνικές πράξεις. Μελετώντας, όμως, τα υλικά κατάλοιπα αυτών των πράξεων και αναλύοντας τα ίχνη τους, μπορεί να προσεγγίσει τις τεχνικές συμπεριφορές ανασυστήνοντας τις εγχειρηματικές αλυσίδες πίσω από τα αντικείμενα, τα οποία δεν είναι παρά παράγωγα μιας συγκεκριμένης *τεχνολογικής* παράδοσης, δηλαδή ενός ολόκληρου κοινωνικού κόσμου πρακτικής. Ανασυγκροτώντας αυτή την παράδοση και παρακολουθώντας τη διασπορά των προϊόντων της στον χρόνο και τον χώρο, αποκαλύπτεται, ακριβώς, το αποτύπωμα ενός πραγματικού κόσμου παραγωγής. Και όπως θα φανεί και στη συνέχεια με το παράδειγμα του τροχού στο προϊστορικό Αιγαίο, κατανοώντας τις τεχνολογικές παραδόσεις ως ιστορικά καθορισμένες εκφράσεις κοινωνικών ταυτοτήτων και συγκεφαλαιώσεις έξεων, είναι δυνατόν, εν τέλει, να αναγνωριστούν εκείνα τα *κοινωνικά* όρια των τεχνικών πράξεων που μπορεί να υπαγορεύουν την πραγματική δράση τεχνιτών και να φανερώνουν όψεις κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών, και να φωτιστούν οι κοινωνικές δυναμικές των ίδιων των τεχνολογικών φαινομένων (Gosselain 2000· 2011α).

2. Αναγνωρίζοντας στην πρακτική του τροχού μια ολοκληρωτική κοινωνική πρακτική

2.1. Επισημαίνοντας το παράδοξο στην υιοθέτηση του τροχού

Κατά το δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ, σε μια μακρά περίοδο μετασηματισμού των αιγαιακών κοινωνιών (Broodbank 2000· 2013· Forsèn 1992· Maran 1998: 450-457· Ünlüsoy 2016· Weiberg & Finne 2013), θα εμφανιστούν, για πρώτη φορά, αγγεία κατασκευασμένα στον τροχό.¹¹ Το νέο εργαλείο θα επιφέρει μια βαθιά τομή στο μακραιώνο συνεχές των κεραμικών παραδόσεων στον βαθμό που η ίδια η ανάδυσή του θα μεταβάλλει ριζικά τη σχέση του τεχνίτη με την ύλη και τις διαδικασίες μετασηματισμού της, συνιστώντας ένα ποιοτικό άλμα πέρα από τον ορίζοντα και το πλαίσιο των χειροποίητων τεχνικών (Κοζιάτσας & Χολέβα, υπό εκδ· Roux 2003· Roux 2010β: 220-222). Σε αντίθεση με τις τελευταίες, η χρήση του τροχού απαιτεί υψηλή τεχνική γνώση, η εκμάθηση της οποίας προϋποθέτει μακρόχρονη μαθητεία και ανάπτυξη σύνθετων και ιδιαίτερα εξειδικευμένων κινητικών και γνωσιακών δεξιοτήτων (Roux 2010: 221· Roux & Bril 2002· Roux & Corbetta 1990). Όπως και στην περίπτωση της Συροπαλαιστίνης, το νέο εργαλείο θα εμφανιστεί στην περιοχή του Αιγαίου στο πλαίσιο μιας υβριδικής τεχνολογίας, η οποία αξιοποιεί την περιστροφική κινητική ενέργεια στην κατασκευαστική ακολουθία

¹¹ Στο παρόν άρθρο θα αξιοποιηθούν συνθετικά τα αποτελέσματα της τεχνολογικής μελέτης μιας σειράς κεραμικών συνόλων από τις εξής αρχαιολογικές θέσεις (Choleva 2015): Τροία Τουρκίας, Ηραίο Σάμου, Εμποριός Χίου, Παλαμάρι Σκύρου, Λευκαντί Ευβοίας, Πευκάκια Βόλου, Μήτρος Φωκίδας, Θορκός Αττικής, Αγία Ειρήνη Κέας, Λέρνα και Τίρυνθα Αργολίδας, Κολώνα Αίγινας.

της τεχνικής των κουλούρων (εικ. 1) (Choleva 2012· υπό έκδ.· Χολέβα 2015).¹² Η καινοτόμα κατασκευαστική τεχνική θα σηματοδοτήσει την εδραίωση νέων πλαισίων εκμάθησης και χρήσης του νέου εργαλείου, ενώ θα εφαρμοστεί μέσω συγκεκριμένων τροχοποιητικών μεθόδων, δηλαδή τρόπων χρήσης του τροχού, διαφοροποιούμενων ανάλογα με το στάδιο εισαγωγής του στην τεχνική διαδικασία, οι οποίοι παραπέμπουν σε κλιμακούμενα επίπεδα τεχνικής εξειδίκευσης (εικ. 2).

Εξαιτίας των σύνθετων εξειδικευμένων δεξιοτήτων, απαραίτητων στον χειρισμό του τροχού, η νέα τεχνική δεν μπορεί να αντιγραφεί και να διαδοθεί μέσω της απλής παρατήρησης των τελικών προϊόντων της. Αντιθέτως, η εκμάθηση και η μετάδοσή της συνεπάγονται ένα σταθερό κοινωνικό περιβάλλον συστηματικής εξάσκησης, συνεχούς εφαρμογής και συνεργατικότητας μεταξύ τεχνίτη και μαθητεύομένου (Roux & Bril 2002). Παρά αυτή την εγγενή δυσκολία στη μεταβίβασή της και παρά τον προαπαιτούμενο υψηλό βαθμό τεχνικής εξειδίκευσης, η γνώση του τροχού, από τη στιγμή που θα εμφανιστεί στις κεραμικές παραδόσεις του Αιγαίου, θα αποτελέσει μια ανθεκτική πρακτική στα μεταβαλλόμενα συστήματα κεραμικής παραγωγής της ΠΕΧ. Θα διαγράψει, ωστόσο, μια μάλλον σύνθετη πορεία διάδοσης και υιοθέτησης. Δε θα διαχυθεί στα τοπικά τεχνολογικά περιβάλλοντα λόγω της υπεροχής της έναντι των χειροποιητικών τεχνικών ως προς τον χρόνο κατασκευής και την επίτευξη συμμετρικότερων αγγείων (Courty & Roux 1995· Roux & Courty 1998) ούτε και θα 'εξαργυρώσει' την επένδυση σε χρόνο μαθητείας σε τεχνο-λειτουργικά ή οικονομικά οφέλη. Αντιθέτως, η νέα τεχνική πρακτική θα γνωρίσει, για αρκετούς αιώνες, μικρή απήχηση εντός των περιβαλλόντων εμφάνισης και άσκησης της. Θα συνδεθεί με συγκεκριμένες κεραμικές παραδόσεις, οι οποίες θα εδραιωθούν στη βάση ενός αυστηρού δεσμού ανάμεσα στο νέο εργαλείο και σε συγκεκριμένες πολιτισμικές αναπαραστάσεις, 'καταδικάζοντάς' το σε χρήση μονάχα από περιορισμένες ομάδες κεραμέων, οι οποίοι ως 'κάτοχοι' της αντίστοιχης γνώσης θα συγκροτήσουν και μια διακριτή κοινωνική ταυτότητα βασισμένη στην ίδια την πρακτική του τροχού.

2.2. Τοποθετώντας τον τροχό σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο πρακτικής

Ο κεραμικός τροχός εμφανίζεται σταδιακά στην περιοχή του Αιγαίου κατά τις δύο τελευταίες φάσεις της ΠΕΧ, ακολουθώντας μια αργή πορεία διάδοσης σε συνθήκες μείζονων μεταβολών. Κατά την ύστερη ΠΕΧ2 (2450/2350-2200/2150 π.Χ.)¹³ φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται ένα, μακράς διάρκειας, πολυδύναμο κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, το οποίο σχετίζεται με την εκμετάλλευση νέων μεταλλευτικών πηγών και την ανάπτυξη εξειδικευμένων μεταλλουργικών και μεταλλοτεχνικών δραστηριοτήτων (Broodbank 2000:

12 Στο πλαίσιο της μελέτης της υβριδικής τεχνολογίας του τροχού από τη Roux, αναγνωρίστηκαν, μέσω πειραματικών δοκιμών, τέσσερις 'λογικοί' τρόποι χρήσης της περιστροφικής κινητικής ενέργειας με βάση την ακολουθία ενεργειών της τεχνικής των κουλούρων (Roux & Courty 1998).

13 Για τη σχετική και απόλυτη χρονολόγηση της ύστερης ΠΕΧ2 και ΠΕΧ3 στο Αιγαίο και τη Δυτική Ανατολία βλ. Erkanal & Şahoğlu 2016: εκ. 2· Fidan et al. 2015: εκ. 15· Jung & Weninger 2015· Kouka 2009: 137-140, πιν. 4· Maran 1998: 140-150, 153-159, πιν. 80-81· Wilson 2013: 410-418.

285, 292-297· Kouka 2002: 296-302· Nakou 1997: 639-642· Şahoğlu 2005). Είναι η περίοδος κατά την οποία θα εμφανιστούν τα πρώτα αστικοποιημένα οικιστικά κέντρα και νέες κεντρικές κοινωνικοπολιτικές δομές εξουσίας στις περιοχές του Αιγαίου και της Δυτικής Ανατολίας, ενώ θα εδραιωθεί ένα πολυδιάστατο εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο διακίνησης αγαθών και επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών του Αιγαίου (Alram-Stern 2004: 517-534· Bintliff 2016· Day et al. 2009· Efe 2007· Fidan et al. 2014· Kouka 2002· 2009· 2013· 2016· Peperaki 2004· Şahoğlu 2005· Wiencke 1989). Πρόκειται για μια στιγμή «κορύφωσης των πολιτισμικών επαφών και ανταλλαγών» ανάμεσα στον αιγαιακό και τον ανατολικό κόσμο (Kouka 2013: 577), μέσω των οποίων θα αναδυθεί μια 'πολιτισμική κοινή' με τη διάδοση κοινών καταναλωτικών συμπεριφορών αλλά και τεχνικών γνώσεων και τεχνολογιών στα τοπικά συστήματα παραγωγής (Kouka 2002: 299, XXI· 2013· Rahmstorf 2006· 2011· Şahoğlu 1995· Türkteki 2013). Το 'διεθνοποιημένο' ακμάζον περιβάλλον της ύστερης ΠΕΧ2 θα κλυδωνιστεί από ένα γενικευμένο φαινόμενο ανακατατάξεων και αναδιοργάνωσης της ζωής των κοινωνιών του Αιγαίου, το οποίο θα προαναγγείλει, συχνά με τη μορφή βίαιων επεισοδίων, μια περίοδο σημαντικών κοινωνικοπολιτικών μεταβολών (Alram-Stern 2004: 522-534· Broodbank 2000: 313-316, 324-326· Forsén 1992: 248-260· Kouka 2013· Rahmstorf 2015· Rutter 2013· Weiberg & Finné 2013· Wiener 2013). Η μετάβαση προς την ΠΕΧ3 (2200/2150-2050/2000 π.Χ.), θα σημάνει την απομάκρυνση του αιγαιακού από τον ανατολικό κόσμο, την εμφάνιση καινούριων πολιτισμικών στοιχείων και την ανάπτυξη περισσότερο 'εσωστρεφών' στρατηγικών επιβίωσης (Broodbank 2000: 320-349· Fidan et al. 81-82· Maran 1998: 175-193, 271-285· Şahoğlu 2005: 354-355· Weiberg & Finné 2013). Αν η ΠΕΧ2, για την ηπειρωτική Ελλάδα, ήταν η περίοδος μιας, τρόπον τινά, 'ύψηλότερης' κοινωνικής και οικονομικής συνθετότητας και πολυδύναμων επαφών σε ένα 'διεθνές' επίπεδο, η ΠΕΧ3 θα σηματοδοτήσει τη μετατόπιση προς νέες μορφές κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, στραμμένες περισσότερο στην οικιακή παραγωγή και στην εδραίωση νέων δικτύων επικοινωνίας και ανταλλαγής, κυρίως σε περιφερειακό επίπεδο (Maran 1998: 276-282· Rutter 1993: 25-29· Spencer 2007: 191-201· Weiberg & Finné 2013· Weiberg & Lindblom 2014). Στο φόντο αυτού του μεταβαλλόμενου κόσμου, η πρώιμη ιστορία του τροχού θα μπορούσε να χωριστεί αντίστοιχα σε δύο φάσεις – ορόσημα σημαντικών αλλαγών στο περιβάλλον της πρακτικής του.

2.2.1. Η εμφάνιση μιας ενιαίας τεχνολογικής παράδοσης κατά την ύστερη ΠΕΧ2

Η πρώτη φάση εμφάνισης του κεραμικού τροχού συμπίπτει με την ανάδυση της 'πολιτισμικής κοινής' στην ύστερη ΠΕΧ2, κατά την οποία τα πρώτα τροχοποίητα αγγεία θα κάνουν την εμφάνισή τους ως τμήμα μιας διαπεριφερειακής κεραμικής παράδοσης ανατολικής προέλευσης. Η νέα 'ανατολίζουσα' κεραμική, με αφητηρία τη Δυτική Ανατολία, θα διαδοθεί ευρέως σε σημαντικό μέρος των νησιών του Αιγαίου και σε περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και του Αργοσαρωνικού μέσω της υιοθέτησης ενός μικρού συνόλου λεπτότεχνων αγγείων πόσεως και κατανάλωσης τροφής, γνωστού στην Αιγαιακή αρχαιολογία ως ομάδας 'Λευκαντί Ι' ή 'Καστρί'

(εικ. 3α) (Broodbank 2000: 312, εικ. 103· Rutter 1979: 1-10· 2012: 73-77· Şahoğlu 2005: 352-354· Sotirakopoulou 1993: 8-10, εικ. 3· Wilson 1999: 90-101· 2013: 408-410· Καλογεράκου 2003· Ντούμας & Αγγελουπούλου 1997· Σωτηρακοπούλου 1997: 528-535, εικ. 1). Τα νέα αγγεία φαίνεται να αντικαθιστούν σταδιακά τα ενδημικά επιτραπέζια σχήματα κατανάλωσης της ΠΕΧ1-2, χωρίς να περιθωριοποιούν μακρόβιους παραδοσιακούς κεραμικούς τύπους και ρυθμούς, ενώ η μικρή παρουσία τους (10-12% σύμφωνα με τους Day et al. 2009: 339) στα τοπικά κεραμικά σύνολα έχει συσχετιστεί με την υιοθέτηση μιας νέας κοινής καταναλωτικής συμπεριφοράς περιορισμένης εμβέλειας, στο πλαίσιο νέων συμποσιακών κοινοτικών πρακτικών (Day et al. 2009· Kouka 2011· 2013· Nakou 2007· Pullen 2013· Rutter 2008· 2012).¹⁴

Η νέα ανατολίζουσα κεραμική παράδοση εξαπλώνεται στις διάφορες κοινότητες μέσω της τοπικής παραγωγής των αντίστοιχων αγγείων στη βάση παραδοσιακών χειροποίητων τεχνικών, ενώ η χρήση του τροχού δεν αποτελεί παρά μια *σποραδική και περιθωριακή* τεχνική συμπεριφορά εντός των περιβαλλόντων της παραγωγής της (Choleva, υπό έκδ· Spencer 2007: 165-167· 2010· Türkteki 2013· 2014· Χολέβα 2015· Ψαράκη 2008). Ο τροχός, δίχως να μετακυλύει ποτέ σε παραδοσιακούς αιγαιακούς κεραμικούς τύπους, θα συνδεθεί αποκλειστικά με την παραγωγή αγγείων ανατολικής προέλευσης (εικ. 4α) και θα εμφανιστεί σε ένα περιορισμένο γεωγραφικό δίκτυο θέσεων του νησιωτικού Αιγαίου και της κεντρικής Ελλάδας, κυρίως με τη μορφή εισηγμένων προϊόντων, τα οποία φαίνεται να κυκλοφορούν περιστασιακά μέσα στους οικισμούς και ανάμεσα σε πλήθος χειροποίητων αγγείων (εικ. 5). Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις οικισμών, όπως το Λευκαντί στην Εύβοια, όπου η παρουσία τροχοποίητης κεραμικής είναι τέτοια που να μπορεί να υποδείξει ένα τοπικό σύστημα παραγωγής, δηλωτικό της ένταξης του νέου εργαλείου στο τοπικό τεχνολογικό περιβάλλον (Spencer 2007: 125-26, 166· 2010) και ένα 'κέντρο' παραγωγής, πιθανό τόπο προέλευσης των διάσπαρτων τροχοποίητων αγγείων της κεντρικής Ελλάδας (Choleva 2015: 465-477· υπό έκδ).¹⁵

Παρά τη μειονοτική και σποραδική παρουσία της τροχοποίητης κεραμικής, ο τροχός εμφανίζεται συστηματικά μέσα σε *παρόμοιες* εγχειρηματικές αλυσίδες, οι οποίες θεμελιώνονται σε ένα συνεκτικό 'πακέτο' κοινών τεχνολογικών επιλογών, προορισμένων να διασφαλίσουν ένα ορισμένο υλικό αποτέλεσμα, δηλαδή κεραμική με συγκεκριμένα μορφολογικά και στιλιστικά χαρακτηριστικά: ερυθρωπά, επιχρισμένα ή μη, αγγεία (κυρίως φιάλες) (βλ. εικ. 4α).¹⁶ Η παραγωγή τροχοποίητων αγγείων χαρακτηρίζεται, δηλαδή, από ένα σύνολο αυστηρά καθορισμέ-

14 Τα νέα σχήματα πόσεως, με τις χαρακτηριστικές 'μεταλλικές' επιφάνειες έχουν ερμηνευθεί ως έκφραση σκευομορφισμού (Broodbank 2000: 310· Nakou 2007· Pullen 2013: 547· Rutter 2012, 79).

15 Σύμφωνα με τα τρέχοντα δεδομένα, το Λευκαντί Ευβοίας αποτελεί τη μόνη θέση στον ελλαδικό χώρο, η οποία εμφανίζει σημαντικά ποσοστά τροχοποίητης κεραμικής, τα οποία αγγίζουν το 17% στο τοπικό κεραμικό σύνολο της ύστερης ΠΕΧ2 (Λευκαντί φάση 1) (Spencer 2007: 120-121, εικ. 4.15· 2010: 646). Τα ποσοστά αυτά μπορεί να συγκριθούν μονάχα με αυτά περιοχών της Δυτικής Ανατολίας, όπως της Τροίας II-III και της Küllüoba III-C-A (Türkteki 2013· 2014). Στο νησιωτικό Αιγαίο και στις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας η χρήση του τροχού μόλις που ξεπερνά το 1% επί της κεραμικής (π.χ. Αγία Ειρήνη III: 0,1%, Πευκάκια ΠΕΧ-φάση 7: 1,2%, Θορικός: 0,3%). Για μια συνθετική παρουσίαση των ποσοτικών δεικτών βλ. Choleva 2015: 155-157.

16 Τα βασικά σχήματα της τροχοποίητης τυπολογίας στο ηπειρωτικό και νησιωτικό Αιγαίο είναι τα εξής: μια ποικιλία ρηχών ανοιχτών φιαλών και, σπανίως, το άωτο κυλινδρικό αγγείο γνωστό ως 'δέπας αμφικύπελλον' (Choleva, υπό έκδ· Χολέβα 2015).

νων τεχνικών ενεργειών προετοιμασίας του πηλού (ευρεία χρήση ανοιχτόχρωμων λεπτόκοκκων πηλών), σχηματοποίησης του προπλάσματος (τροχοποιητική τεχνική κουλούρων), κατεργασίας της επιφάνειας (λειασμένες στον τροχό, αστίλβωτες, σπάνια επιχρισμένες επιφάνειες) και όπτησης (οξειδωτικές συνθήκες), οι οποίες συνδέονται με την κατασκευή συγκεκριμένων κεραμικών τύπων. Εξειδικεύοντας τους τρόπους χρήσης του τροχού σε αυτές τις κοινές, για όλο το Αιγαίο, εγχειρηματικές αλυσίδες, αποκαλύπτεται, παράλληλα, και η συστηματική χρήση μιας πολύ συγκεκριμένης τροχοποιητικής μεθοδολογίας υψηλής δεξιοτεχνίας, γνωστής ως μεθόδου 3 (βλ. εικ. 2),¹⁷ κατά την οποία ο τροχός, μέσα από τη συνέργεια εξειδικευμένων κινήσεων, χρησιμοποιείται σχεδόν εξ αρχής στην κατασκευαστική διαδικασία για να υποβοηθήσει τις κρίσιμες ενέργειες συγκόλλησης των κουλούρων, μορφοποίησης του προπλάσματος και απόξεσης των τοιχωμάτων (εικ. 6α). Η τροχοποιητική αυτή μέθοδος αποτελεί τον πιο διαδεδομένο τρόπο χρήσης του νέου εργαλείου σε όλο το Αιγαίο, συνιστώντας τη βασική τεχνική γνώση πίσω από την τεχνολογία του τροχού, ενώ η κατά τόπους συνύπαρξή της με άλλες μεθοδολογίες μικρότερης τεχνικής εξειδίκευσης, όπως των μεθόδων 1 και 2, φαίνεται να παραπέμπει σε εδραιωμένα πλαίσια μαθητείας, μέσα στα οποία μεταδίδεται η βασική γνώση του εργαλείου στη βάση μιας κλιμακούμενης δεξιότητας χειρισμού του (Choleva 2015: 270-273, 391-398· υπό έκδ.). Οι τροχοποιητικές μεθοδολογίες αποκαλύπτουν κατ' αυτόν τον τρόπο μια κοινή τεχνική συμπεριφορά, η οποία, θεμελιωμένη σε μια καινοτόμα τεχνική γνώση, εμφανίζεται ως μια διαφορετική, προς τις κυρίαρχες χειροποιητικές τεχνικές, εξειδικευμένη τεχνολογία. Σκιαγραφούν, έτσι, ένα διαφορετικό περιβάλλον πρακτικής εντός της ευρύτερης κεραμικής παραγωγής, η οποία κατά βάση στηρίζεται σε χειροποιητικές τεχνικές για την κατασκευή τόσο ελλαδικών κεραμικών τύπων όσο και της ανατολίζουσας κεραμικής. Αυτή η διακριτή παραγωγή τροχοποιήτων αγγείων κατά την ΠΕΧ2 φαίνεται, λοιπόν, να εδραιώνεται στο έδαφος καλά οργανωμένων κοινών πρακτικών γνώσεων, οι οποίες στοιχειοθετούν τα όρια μιας συγκροτημένης ενιαίας *τεχνολογικής παράδοσης*, εδραζόμενης στη χρήση του τροχού και απόλυτα συνυφασμένης με την παραγωγή σχημάτων ανατολίζουσας κεραμικής.

Οι όροι δημιουργίας αυτής της συνεκτικής τεχνολογικής παράδοσης θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν έξω από τα τοπικά ελλαδικά περιβάλλοντα παραγωγής. Η τεχνολογία του τροχού φαίνεται να εκκολάπτεται στις περιοχές της Δυτικής Ανατολίας κατά τις σύνθετες διαδικασίες ανάδυσης των νέων κεραμικών τύπων και των αντίστοιχων κοινωνικών αναγκών παραγωγής και κατανάλωσής τους και να εξαπλώνεται στις περιοχές του Αιγαίου. Πρόκειται μάλλον για το συνθετικό αποτέλεσμα μιας δυναμικής μεταφοράς της καινοτομίας του τροχού, ως τεχνολογικού δανείου, από τις μακραίωνες τροχοποιητικές παραδόσεις της Κιλικίας στα τεχνολογικά περιβάλλοντα της Δυτικής Ανατολίας, όπου συγκεκριμένες κοινότητες κεραμικών θα πρέπει να ιδιοποιήθηκαν τη νέα κατασκευαστική τεχνική σε συνάρτηση με την παραγωγή των νέων αγγείων (Efe 2007· Türkteki 2013· 2014· βλ. επίσης

17 Για την περιγραφή αυτής της μεθόδου και των αντίστοιχων συνεπαγόμενων δεξιοτήτων βλ. Roux & Courty 1998· βλ. επίσης Jeffra 2013.

Eslick 2009: 224-225).¹⁸ Μέσα σε αυτές τις κοινότητες φαίνεται να σφυρηλατείται μια ανθεκτική τεχνική ταυτότητα, η οποία 'συμφύει' τη νέα τεχνολογία με την κατασκευή μιας κεραμικής με συγκεκριμένη *πολιτισμική αξία* για τους παραγωγούς της, διαμορφώνοντας το πλαίσιο ανάδυσης μιας κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένης τεχνολογικής παράδοσης. Μέσα σε αυτή την παράδοση συνυφαίνεται και μια *ταυτοτική σχέση* ανάμεσα στον ίδιο τον τεχνίτη και τη γνώση του τροχού και παράγεται ένα ισχυρό κοινωνικό νόημα, το οποίο μοιράζονται μονάχα οι γνώστες της νέας τεχνολογίας, οι οποίοι, μέσω αυτής, διαμορφώνουν μια κοινή *κοινωνική ταυτότητα*.

Παρά την απόσπασή του από τα κοινωνικά πλαίσια γένεσης των όρων αυτής της σχέσης, ο τροχός, κατά τη διάδοσή του στο Αιγαίο, δε θα απολέσει τους κοινωνικούς του προσδιορισμούς, οι οποίοι εδράζονται σε ένα συνολικό σύστημα πρακτικής και πολιτισμικών αναπαραστάσεων, και θα παραμείνει πάντα περιχαρακωμένος στα όρια της ανατολίζουσας παράδοσης, χωρίς ποτέ να υιοθετηθεί τοπικά ως μια πολιτισμικά *ουδέτερη* τεχνολογία για την κεραμική παραγωγή. Η διασπορά λιγοστών τροχοποίητων αγγείων σε ένα περιορισμένο δίκτυο οικισμών και οι ελάχιστες ενδείξεις τοπικής παραγωγής τους στην κεντρική Ελλάδα θα μπορούσε, επομένως, να συνδεθεί με φαινόμενα μετακίνησης μικρών κοινοτήτων εξειδικευμένων τεχνιτών από τη Δυτική Ανατολία. Οι νέοι τεχνίτες φαίνεται να εγκαθίστανται κατά τόπους σε περιοχές του Αιγαίου και να εντάσσονται σε συγκεκριμένα τοπικά τεχνολογικά περιβάλλοντα (π.χ. Λευκαντί) ως ξεχωριστές μειονοτικές παραγωγικές μονάδες, μεταφέροντας μια διακριτή τεχνολογική παράδοση και εδραίωνοντας ιδιαίτερα πλαίσια μαθητείας για την αναπαραγωγή της. Η παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο θα εγκαινιάσει, κατ' αυτόν τον τρόπο, μια νέα περιφερειακή παράδοση, της οποίας τα προϊόντα θα κυκλοφορούν σποραδικά στους οικισμούς μέσω ενός δικτύου περιφερειακών ανταλλαγών και σχέσεων μεταξύ κοινοτήτων κυρίως της κεντρικής Ελλάδας (Choleva 2015: 465-477· υπό έκδ). Στο πλαίσιο αυτό, η χρήση του τροχού κατά την ύστερη ΠΕΧ2 αναδύεται ως μια σαφώς καθορισμένη *κοινωνική πρακτική*, η οποία συνιστά μια ανοίκεια τεχνική και *μη* τεχνική συμπεριφορά μέσα σε ένα 'ξένο' κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον κατακλυσμένο από χειροποιητικές παραδόσεις. Η διάδοση της νέας τεχνολογίας διαγράφει, έτσι, τα όρια ενός διαφορετικού κοινωνικού κόσμου παραγωγής, ο οποίος 'μεταφερόμενος' στα αιγαιακά περιβάλλοντα, διατηρεί αναλλοίωτα τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πρακτικών του, 'εγκλωβίζοντας' την καινοτομία του τροχού σε μια τεχνική ταυτότητα που εμφανίζεται και εμπεδώνεται με την ισχύ μιας *κοινωνικής ταυτότητας*, μιας ταυτότητας που δε θα διασαλευθεί ούτε κατά την επόμενη περίοδο διάδοσης και ενσωμάτωσης του τροχού σε τοπικές κεραμικές παραδόσεις.

18 Η τεχνολογική μελέτη των τροχοποίητων αγγείων της Τροίας (Δυτική Τουρκία) υπέδειξε την ευρεία χρήση της μεθόδου 3, η οποία φαίνεται να είναι η κυρίαρχη τροχοποιητική μεθοδολογία της νέας τεχνικής στην περιοχή της Δυτικής Ανατολίας (Choleva 2015: 466-468). Για τις ομοιότητες ανάμεσα στην τροχοποίητη παραγωγή της Τροίας και της Külliöba βλ. Türkteki 2013: 195.

2.2.2. Ο τροχός ως συγκροτητικό στοιχείο νέων παραδόσεων κατά την ΠΕΧ3

Στο πλαίσιο των μεγάλων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που θα σφραγίσουν τη μετάβαση από την ΠΕΧ2 στην ΠΕΧ3, σημαίνουσες μεταβολές θα συντελεστούν στο πεδίο της κεραμικής παραγωγής, με τις μακραίωνες ελλαδικές παραδόσεις και την ανατολίζουσα κεραμική κοινή να εκλείπουν και να παραχωρούν τη θέση τους σε ένα πλήθος νέων κεραμικών ρυθμών και τύπων, δηλωτικών μιας τάσης για περιφερειακότητα των τοπικών παραγωγών και νέων μορφών επικοινωνίας μεταξύ των αιγαιακών κοινοτήτων (Maran 1998: 277-283· Rutter 1982· 1988: 83· 1995: 640). Μέσα σε αυτό το μεταβαλλόμενο περιβάλλον, η τεχνολογία του τροχού όχι μόνο θα επιβιώσει κατά την ΠΕΧ3 και θα ενταχθεί οριστικά στα τοπικά τεχνικά συστήματα της κεντρικής Ελλάδας αλλά θα γνωρίσει και μια ευρεία γεωγραφική διάδοση, εμφανιζόμενη για πρώτη φορά σε περιοχές της Βόρειας Πελοποννήσου (Choleva 2012· υπό έκδ.· Maran, υπό έκδ.· Rutter 1983· 1993: 25-28· 1995: 464-466· Spencer 2010). Παρά την εξάπλωσή του στον χώρο, η χρήση του τροχού θα εξακολουθήσει να είναι περιορισμένη και θα θυλακωθεί σε εκείνες τις κεραμικές παραδόσεις, στις οποίες θα παραμένει εγγεγραμμένο το αποτύπωμα των παλαιότερων ανατολικών πρακτικών.

Μία από τις σημαντικότερες αλλαγές της εποχής είναι η εμφάνιση και η εξάπλωση ενός συνόλου νέων αγγείων κατανάλωσης τροφής και ποτού, το οποίο, αλλού απότομα αλλού σταδιακά, αρχίζει να αντικαθιστά – στο πλαίσιο νέων καταναλωτικών συμπεριφορών συμποσιακού χαρακτήρα – την προγενέστερη ανατολίζουσα κεραμική στις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και τους παλαιότερους ελλαδικούς τύπους στις περιοχές της βόρειας Πελοποννήσου (εικ. 3β) (Forsén 1992: 210-220· Maran 1998: 276-282· υπό έκδ.· Nakou 2007· Pullen 2013· Rutter 1979· 1983· 2008· Weiberg & Lindblom 2014).¹⁹ Σε αυτά τα αγγεία φαίνεται, ωστόσο, να εγκιβωτίζονται και να ανασυνθέτονται οι πρότερες κεραμικές παραδόσεις, διασταυρούμενες με καινοτόμες τεχνικές πρακτικές, αμβλύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις όποιες 'ασυνέχειες' στην κεραμική παραγωγή από την ΠΕΧ2 στην ΠΕΧ3. Στο νέο κεραμικό σύνολο, το οποίο αποτελείται από μια μικτή τυπολογία μετεξελιγμένων σχημάτων τόσο ανατολικής όσο και ελλαδικής προέλευσης και παράλληλα χαρακτηρίζεται από μια ποικιλομορφία νέων στιλιστικών επιλογών (Rutter 1979· 1988· 1993: 26-29· 2008· βλ. επίσης Nakou 2007), κατασταλάζουν φαινόμενα τεχνικών ανταλλαγών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ ποικίλων, νεοφερμένων και παλαιότερων, κεραμικών στοιχείων (για μια συνθετική παρουσίαση βλ. Forsén 1992: 210-220· Rutter 1979· Spencer 2007: 170-190). Στη φαινομενικά 'απότομη' εμφάνιση των νέων μορφο-στιλιστικών τύπων φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται, μια μακρόσυρτη, αφανής διαδικασία υβριδοποίησης, μίξης και σύνθεσης ελλαδικών κεραμικών τύπων της ΠΕΧ1-2, ανατολικών στοιχείων της ύστερης ΠΕΧ2 και νέων τεχνολογιών (όπως για παράδειγμα η νέα πυρο-τεχνολογία της αναγωγικής

19 Με εξαίρεση τον κάρναρο και τη δίωτη φιάλη τύπου 'Bass bowl' που εξαπλώνονται σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα, τα υπόλοιπα σχήματα γνωρίζουν μια ανομοιόμορφη διάδοση, με κάποια από αυτά να επιχωριάζουν στις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας (π.χ. άωτη ημισφαιρική φιάλη) και άλλα να εμφανίζονται μονάχα στη βόρεια Πελοπόννησο (π.χ. 'tankard', 'ουζοπότηρο') (Maran 1998· Rutter 1979· 1983· 1995). Για πλήρη βιβλιογραφική τεκμηρίωση βλ. Choleva 2015: 164-174, 177-180.

όπτησης), διαδικασία η οποία, κατά την ΠΕΧ3, θα οδηγήσει στην ανάδυση μιας πλειάδας καινοφανών κεραμικών παραδόσεων στο έδαφος των νέων καταναλωτικών συμπεριφορών (Rutter 1979: 10-13, 15· 1983: 349-353· 1995: 648-650· 2012: 76-78)

Μέσα ακριβώς από τη διαδικασία σύμφυσης ανατολικών και ελλαδικών παραδόσεων, διασταύρωσής τους με νέα κεραμικά στοιχεία και συνθετικής ενσωμάτωσής τους στην παραγωγή της ΠΕΧ3, θα εκκολαφτούν, σε περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, δύο νέες μορφο-στιλιστικές κατηγορίες, η *γκρίζα* στιλβωμένη, γνωστή ως πρωτο-μινυακή,²⁰ και η *ερυθρωπή*, επιχρισμένη ή μη, κεραμική,²¹ οι οποίες, κληρονομώντας τον τροχό από την προηγούμενη περίοδο, θα τον ενσωματώσουν στην παραγωγή τους (εικ. 4β) (Maran 1998: 280-282, 319-320· υπό έκδ.· Rutter 1983· 1995: 648-650). Μέσω αυτών των δύο κεραμικών κατηγοριών, η γνώση του τροχού θα εξαπλωθεί σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα, μέσα από διαφορετικούς μηχανισμούς διάδοσης και τοπικής ιδιοποίησης (εικ. 7).

Από τη μία, θα διαδοθεί και θα εδραιωθεί σε περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, οι οποίες είχαν έρθει σε επαφή με την ανατολιζουσα παράδοση κατά την ύστερη ΠΕΧ2 και τώρα, δίνοντας συνέχεια σε πρότερες πολιτισμικές πρακτικές κατανάλωσης, υιοθετούν μια κοινή περιφερειακή παράδοση, της οποίας βασικά συστατικά είναι οι δύο νέες μορφο-στιλιστικές κατηγορίες. Χωρίς να παραγκωνίζει τις χειροποιητικές τεχνικές, ο τροχός θα αποτελέσει την κυρίαρχη τεχνολογία κατασκευής της νέας κεραμικής και μέσω αυτής θα μετατραπεί σε βασική συνιστώσα στην οργάνωση της τοπικής παραγωγής (περίπου 20% επί των κεραμικών συνόλων της περιόδου).²² Σε αντίθεση με την ΠΕΧ2, ο τροχός πλέον θα συνδεθεί με την εγκαθίδρυση σταθερών πλαισίων πρακτικής και μαθητείας εντός των τοπικών τεχνολογικών περιβαλλόντων και θα σημάνει την ανάδυση μιας ισχυρής και διακριτής περιφερειακής *τεχνολογικής παράδοσης*, συνυφασμένης με την παραγωγή *ερυθρωπής* και *γκρίζας* κεραμικής (Choleva, υπό έκδ.· 2015: 391-398, 478-486· Maran 1992: 75-20· 1998: 280-282· υπό έκδ.· Spencer 2007: 120, 169, 301, εικ. 4.15).

Παράλληλα, ο τροχός θα διαδοθεί σε οικισμούς της βόρειας Πελοποννήσου, οι οποίοι, μη έχοντας ποτέ πρωτύτερα ενστερνιστεί εν γένει τις ανατολιζουσες μορφο-στιλιστικές και τεχνολογικές τάσεις κατά την ύστερη ΠΕΧ2 (Pullen 2013), θα δεχτούν για πρώτη φορά, μετά από ένα βίαιο κύμα καταστροφών, ισχυρές επιδράσεις από τις 'ανατολικοποιημένες' παραδόσεις της κεντρικής Ελλάδας (Rutter 1979: 10, 13, 15· 1983: 349-353· Weiberg & Lindblom 2014). Στην Πελοπόννησο, η νέα τεχνολογία, αποσχιζόμενη από τα περιβάλλοντα της κεντρικής Ελλάδας, θα εμφανιστεί μονάχα εντός της παραγωγής της *γκρίζας* στιλβωμένης κεραμικής. Η

20 Τα βασικά σχήματα της πρωτο-μινυακής είναι τα εξής: δίωτες φιάλες τύπου κανθάρου και 'Bass bowl' και δίωτο αγγείο τύπου 'tankard'. Σπανίως εμφανίζονται ημισφαιρικές φιάλες και πρόχοι (Rutter 1983· 1995). Για τη θεωρία, σύμφωνα με την οποία η κεραμική αυτή μιμείται μεταλλικά πρότυπα βλ. Nakou 2007.

21 Τα βασικά σχήματα της *ερυθρωπής* (pink to light red) κεραμικής είναι τα εξής: δίωτες φιάλες τύπου κανθάρου και 'Bass bowl' και άωτες ημισφαιρικές φιάλες. Σπανίως εμφανίζονται κλειστά αγγεία, όπως μικρές πρόχοι (Maran 1992· υπό έκδ.).

22 Η παρουσία τροχοποίητης κεραμικής συνεχίζει να είναι σημαντική στο Λευκαντί (φάσεις II-III) και φθάνει το 24%. Στα Πευκάκια (φάσεις MEX1-3), όπου η τοπική χρήση του τροχού βεβαιώνεται μονάχα κατά την ΠΕΧ3, αγγίζει το 20% (για βιβλιογραφική τεκμηρίωση βλ. Choleva, υπο έκδ.). Για μια συνθετική παρουσίαση των ποσοτικών δεικτών τροχοποίητης κεραμικής στην κεντρική Ελλάδα βλ. Choleva 2015: 180-183).

τελευταία θα αποτελέσει μια ασυνήθιστη για την περιοχή κεραμική παράδοση, με τα προϊόντα της, τροχοποίητα και χειροποίητα, να κυκλοφορούν σποραδικά μέσα στους οικισμούς. Καθλωμένος στο πλαίσιο της παραγωγής της συγκεκριμένης κεραμικής καθ' όλη την ΠΕΧ3, ο τροχός θα αποτελέσει μια περιθωριακή τεχνογνωσία (3-4% των κεραμικών συνόλων), η οποία, παρά την ενσωμάτωσή της στα τοπικά τεχνολογικά περιβάλλοντα, δε θα μεταπηδήσει ποτέ σε άλλους κεραμικούς τύπους και ρυθμούς. Αντιθέτως, θα προωθήσει την εδραίωση μιας νέας περιφερειακής τεχνολογικής παράδοσης περιορισμένης εμβέλειας, ειδοποιού μιας μικρής κοινότητας εξειδικευμένων τεχνιτών-φορέων 'ξενόφερτων' τεχνικών πρακτικών (Choleva 2012· 2015: 486-493· Rutter 1983· 1995: 464-466· Spencer 2007: 167-170).²³

Παρά τις διαφοροποιήσεις σε επίπεδο μηχανισμών ένταξης του νέου εργαλείου στα τοπικά συστήματα κεραμικής παραγωγής, η διάδοση του τροχού στους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας συμπίπτει παντού με την εμφάνιση διακριτών τεχνολογικών παραδόσεων, οι οποίες επιτελούν, έναν *παρόμοιο* ρόλο στην εκάστοτε παραγωγή: την κατασκευή μιας καλά καθορισμένης τυπολογίας ερυθρωπής ή/και γκρίζας κεραμικής. Στο πλαίσιο αυτών των τεχνολογικών παραδόσεων, φαίνεται να εμφανίζεται και να διαμορφώνεται τοπικά ένα συγκεκριμένο φάσμα τεχνικών πρακτικών, οι οποίες συνέχουν τις τεχνικές συμπεριφορές που θεμελιώνονται στη χρήση του τροχού. Τα τροχοποίητα αγγεία αποτελούν, δηλαδή, προϊόντα τοπικά εδραιωμένων *κοινών* επιχειρηματικών αλυσίδων, οι οποίες διαφοροποιούνται μονάχα στο επίπεδο των τελικών ενεργειών, δηλαδή της τελικής κατεργασίας της επιφάνειας και της όπτησης, μονάχα όταν προορίζονται να επιτύχουν ένα διαφορετικό στιλιστικό αποτέλεσμα (σίλβωση για τα γκρίζα αγγεία, λείανση και σπανίως επίχριση για τα ερυθρωπά· αναγωγικές συνθήκες όπτησης για τα πρώτα, οξειδωτικές για τα δεύτερα). Αντιθέτως, παρά τις κατά τόπους αποκλίσεις σε επίπεδο κεραμικού ρυθμού, η παραγωγή των τροχοποίητων σχημάτων παρουσιάζει, σε τοπικό επίπεδο, σημαντική σύγκλιση στα βασικά στάδια κατασκευής και μορφοποίησης του προπλάσματος, τα οποία παντού ακολουθούν την τροχοποιητική τεχνική των κουλούρων. Σε αντίθεση με την κυριαρχία της μεθόδου 3 κατά την ύστερη ΠΕΧ2, σε κάθε οικισμό φαίνεται να καθιερώνεται τώρα μια 'τοπική' βασική γνώση του τροχού, γύρω από την οποία αναπτύσσονται συγκεκριμένες κινησιολογικές δεξιότητες και εκτυλίσσονται ιδιαίτερες τροχοποιητικές μεθοδολογίες. Στο πλαίσιο άσκησης και εκμάθησης αυτής της βασικής γνώσης δημιουργείται συχνά ένα μωσαϊκό μεθόδων, δηλωτικών των ιδιαίτερων τρόπων υιοθέτησης της τεχνολογίας του τροχού από τις τοπικές κοινότητες πρακτικής. Έτσι για παράδειγμα, στο Λευκαντί, αλλά και σε περιοχές του Αργοσαρωνικού και της Αργολίδας, όπως στην Κολώνα, τη Λέρνα και την Τίρυνθα, χρησιμοποιείται κατά βάση η μέθοδος 3 και κατά τόπους η μέθοδος 1 ή 2 ενώ, αντίθετα, στα Πευκάκια εδραιώνεται η μέθοδος 2 (Choleva 2012: 358-367· 2015: 391-398· 460-464· Choleva, υπό εκδ.). Στη βάση της τοπικά αποκτημένης γνώσης του τροχού και της εκμάθησής της, φαίνεται να διαμορφώνεται ένα *κοινό* πλαίσιο μαθητείας και πρακτικής και να οριοθετείται, έξω από τον κόσμο των χειροποιητικών παραδόσεων, ένα διακριτό τεχνολογικό πε-

23 Για την αμφισβήτηση του τοπικού χαρακτήρα των τροχοποίητων αγγείων της βόρειας Πελοποννήσου βλ. Spencer 2007: 103, 168-169· 2010: 677· πρβλ. Choleva 2015: 490-491· Rutter 1983: 351· 1995: 743.

ριβάλλον, μέσα στο οποίο εμπεδώνονται και μεταβιβάζονται συγκεκριμένες πρακτικές γνώσεις, συγκροτητικές ενός τεχνικού 'ιδιώματος' του τροχού. Η εκδίπλωση αυτού του ιδιώματος σε κάθε οικισμό διαγράφει, ως εκ τούτου, τις τεχνικές πράξεις εξειδικευμένων τεχνιτών, οι οποίοι αφομοιώνουν μια διακριτή τεχνική ταυτότητα, συναρτημένη με την παραγωγή μιας *συγκεκριμένης* κεραμικής, μιας κεραμικής που φέρει ισχυρό το στίγμα των προγενέστερων ανατολικών παραδόσεων.

Σε αυτά τα τοπικά τεχνικά ιδιώματα δεν αποκαλύπτεται μονάχα η υπαγωγή της κατά τόπους τεχνικής ταυτότητας σε μια κοινώς εμπεδωμένη *κοινωνική πρακτική*, η οποία, προσδένοντας συστηματικά τη χρήση του τροχού σε μια πολιτισμικά φορτισμένη κεραμική παράδοση, διαφοροποιεί παντού τους εξειδικευμένους στον τροχό τεχνίτες από τα κοινωνικά πλαίσια άσκησης των χειροποίητων τεχνικών. Αναγνωρίζεται και η *συνέχεια* εκείνων των τεχνικών πρακτικών, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί εντός της παραγωγής της ανατολίζουσας τροχοποίητης κεραμικής της κεντρικής Ελλάδας κατά την ύστερη ΠΕΧ2 και τώρα αναδύονται μετασηματισμένες σε ένα νέο τεχνολογικό πλαίσιο, υποδηλώνοντας τις *κοινές καταβολές* των τοπικών τεχνολογικών παραδόσεων της ΠΕΧ3 στην παλαιότερη παράδοση του τροχού. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι μάλλον τυχαία η καθιέρωση και η εκτεταμένη εξάπλωση της μεθόδου 3 από την κεντρική Ελλάδα μέχρι τη βόρεια Πελοπόννησο, δηλαδή η ευρεία υιοθέτηση και μεταφορά εκείνης της τεχνογνωσίας η οποία επιχωρίασε και κυριάρχησε σε περιοχές της κεντρικής Ελλάδας (π.χ. Λευκαντί) κατά την ύστερη ΠΕΧ2 και η οποία τώρα αποτελεί τον συστηματικότερο τρόπο παραγωγής τροχοποίητης κεραμικής σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα (εικ. 6β). Όπως δε φαίνεται να αποτελεί τυχαίο γεγονός η απότομη εμφάνιση της μεθόδου 2 στα Πευκάκια, μιας μεθόδου η οποία εμφανίστηκε περιστασιακά εντός του περιβάλλοντος άσκησης και μαθητείας του τροχού κατά την ύστερη ΠΕΧ2 στην κεντρική Ελλάδα (π.χ. Λευκαντί) και η οποία τώρα επίσης διαδίδεται και αυτή σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας (Choleva 2015: 477-493· υπό έκδ.). Οι τροχοποιητικές μεθοδολογίες της ΠΕΧ3 παρουσιάζουν, έτσι, μια ισχυρή *καταγωγική σχέση* με την προηγούμενη γνώση του τροχού και τις μορφές μαθητείας και πρακτικής του. Αυτές οι μορφές είχαν εμπεδωθεί κατά την ύστερη ΠΕΧ2 εντός της ανατολίζουσας τροχοποιητικής τεχνολογικής παράδοσης και φαίνεται να παραμένουν ενεργές μέσα σε εκείνες τις τεχνικές συμπεριφορές της ΠΕΧ3 οι οποίες εγκολπώνουν και διατηρούν τα πολιτισμικά στοιχεία αυτής της προγενέστερης παράδοσης. Η ριζωμένη, στην προηγούμενη χρήση του τροχού, *πρακτική γνώση* φαίνεται πως κληροδοτείται και διαχέεται ποικιλοτρόπως στις τεχνολογικές παραδόσεις της ΠΕΧ3, διαμορφώνοντας τον χώρο ανάδυσης τοπικών τεχνικών ιδιωμάτων, τα οποία, από τη μία αποκαλύπτουν τους ιδιοσυγκρασιακούς τρόπους ιδιοποίησης του τροχού, και από την άλλη, φανερώνουν τη διαιώνιση και την ισχύ μακραίωνων παραδόσεων εντός των τοπικών κοινοτήτων πρακτικής.

Στον βαθμό που τα αναδυόμενα, κατά την ΠΕΧ3, τεχνικά ιδιώματα εγκιβωτίζουν *παραδοσιακές πράξεις* που ριζώνουν στις παρελθούσες ανατολίζουσες πρακτικές και αναπαράγονται από γενιά σε γενιά μεταφέροντας συγκεκριμένα νοήματα και αξίες, η παγίωση και η διάδοση του τροχού μέσω καλά οριοθετημένων κεραμικών παραδόσεων θα πρέπει μάλλον να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα ενός 'διεσπαρμένου', στους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, κοινωνικού κόσμου, ο

οποίος φαίνεται να μοιράζεται ένα κοινό παρελθόν, το οποίο με έναν τρόπο οριοθετεί τον χώρο και το περιεχόμενο των πρακτικών του. Μέσα σε αυτόν τον κόσμο, επιβιώνουν και κληροδοτούνται, σε *ενσώματη κατάσταση*, οι γνώσεις του τροχού και, μαζί με αυτές, μεταβιβάζεται ένα σύνολο κοινών κοινωνικών και πολιτισμικών προσδιορισμών και νοηματοδοτήσεων για τη χρήση του, αιχμαλωτίζοντάς τον, και πάλι, στα όρια συγκεκριμένων παραδόσεων και 'εμποδίζοντάς' τον να μεταकुλήσει σε άλλα είδη κεραμικής παραγωγής. Πίσω από τις τεχνικές συμπεριφορές για την παραγωγή των τροχοποϊήτων αγγείων της ΠΕΧ3 αποκαλύπτονται, κατ' αυτόν τον τρόπο, οι συλλογικά εμπεδωμένες *έξεις*, οι οποίες, αντηχώντας τις κοινές κοινωνικές συνθήκες δράσης των παραγωγών-κατόχων της γνώσης του τροχού, λειτουργούν ως μια ενοποιητική, οργανωτική αρχή των τεχνικών πράξεων τεχνιτών που δρουν στα διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια παραγωγής των οικισμών της ηπειρωτικής Ελλάδας. Αυτοί οι τεχνίτες, αφομοιώνοντας και αναπαράγοντας μια 'ιστορικά' δημιουργημένη ταυτοτική σχέση ανάμεσα στην πρακτική του τροχού και στην παραγόμενη, κατά την επιτέλεσή της, κοινωνική αξία, μεταφέρουν στα νέα περιβάλλοντα μια συγκεκριμένη παράδοση, μέσω της οποίας φαίνεται να κατοχυρώνουν και να διαπραγματεύονται την κοινωνική τους ταυτότητα.

3. Εν είδει επιλόγου: παράγοντας έναν τεχνίτη για τον τροχό

Η πορεία εμφάνισης, υιοθέτησης και διάδοσης του τροχού στο Αιγαίο κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. δε φαίνεται να εγγράφεται σε καμία εξελικτική διαδρομή μετάβασης από τις χειροποιητικές παραδόσεις στις τεχνικές του τροχού, υποκινούμενη από οικονομικά ή εν γένει τεχνο-λειτουργικά κίνητρα. Δίχως να υπάρχει καμία ένδειξη μαζικοποίησης, εντατικοποίησης ή και βελτίωσης της κεραμικής παραγωγής, η καινοτομία του τροχού, από τη στιγμή που θα εμφανισθεί, θα βρεθεί πλάι στους παραδοσιακούς χειροποιητικούς τρόπους παραγωγής ως μια μειονοτική, συχνά περιθωριακή, κατασκευαστική τεχνική, της οποίας τα προϊόντα θα συνδεθούν με μικρής κλίμακας παραγωγικές δραστηριότητες και θα συσχετισθούν με αυστηρά οριοθετημένες κεραμικές παραδόσεις και με πολιτισμικά φορτισμένες συμπεριφορές κατανάλωσης. Για περισσότερο από πέντε αιώνες, από την ύστερη ΠΕΧ2 μέχρι το τέλος της ΠΕΧ3, η τεχνική του τροχού δε θα αποτελέσει ποτέ έκφραση μιας *συνδότερης* τεχνικής συμπεριφοράς, απογυμνωμένης από κοινωνικούς και πολιτισμικούς επικαθορισμούς. Αντιθέτως, η νέα τεχνική θα αναδυθεί και θα αποκαλυφθεί ως μια ολοσχερώς *κοινωνική πρακτική*, η οποία θα επιμένει για αιώνες να βρίσκει το έρεισμά της στην παραγωγή μιας πολιτισμικής αξίας, μιας αξίας που αφομοιώνεται και κατανοείται ως τέτοια μόνο από τους παραγωγούς των τροχοποϊήτων αγγείων.

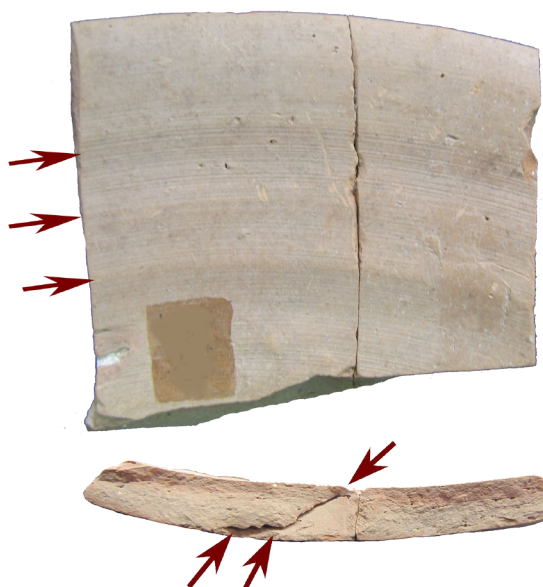
Η συγκεκριμένη, *πολιτισμικά έμφορτη* χρήση του τροχού θα παραμείνει καθηλωμένη στο κοινωνικό έδαφος της πρακτικής συγκεκριμένων κεραμικών. Οι κεραμείς αυτοί, 'επιλέγοντας' μια δύσκολη, απαιτητική και χρονοβόρα στην εκμάθησή της τεχνική, αφομοιώνουν και διαιωνίζουν μια ανοίκεια και απροσπέλαστη, για τον κόσμο των χειροποιητικών παραδόσεων, *κοινή* τεχνική συμπεριφορά και, παράλληλα, ιδιοποιούμενοι παρόμοιες *αντικειμενικές συνθήκες* ύπαρξης και δρά-

σης, μοιράζονται κοινές αρχές νοηματοδότησης τόσο των τεχνικών τους πράξεων όσο και των προϊόντων αυτών των πράξεων. Και είναι αυτή η πρακτική του τροχού, η συνυφασμένη με συγκεκριμένες πολιτισμικές αξίες και με μια συλλογικά αποκτημένη κοινωνική γνώση, η οποία θα προσδώσει στην επιτέλεσή της ένα ορισμένο κοινωνικό νόημα. Το κοινωνικό αυτό νόημα, το οποίο φαίνεται να το μοιράζονται μονάχα οι κάτοχοι της νέας γνώσης μέσω των πολιτισμικών τους πρακτικών, θα λειτουργήσει και ως ο βασικός περιορισμός στη γενίκευση της τεχνικής του τροχού. Από αυτό τον κοινωνικό ή και πολιτισμικό φραγμό, ο τροχός δε θα μπορέσει να απαλλαγεί παρά μόνο μετά από αιώνες, κατά την ΥΕΧ, κατά τη διάρκεια δηλαδή μιας περιόδου εντατικοποίησης της κεραμικής παραγωγής και απόσπασής της από το στενό πλαίσιο της 'οικιακής' παραγωγής. Μέχρι τότε, ο τροχός θα παραμείνει περιχαρακωμένος στα όρια μιας συγκεκριμένης *κοινωνικής ταυτότητας*, η οποία θα σφυρηλατηθεί, θα επανοριστεί και θα δοκιμαστεί στον χρόνο και τον χώρο, στο πλαίσιο της διατήρησης και της αναπαραγωγής μιας σαφώς προσδιορισμένης παράδοσης. Και αυτή η παράδοση θα εγκιβωτίζει και θα μεταπλάθει, σε μια διαρκή κίνηση, τις παρελθούσες κοινωνικές εμπειρίες, τις πρακτικές γνώσεις και τις εννοιολογήσεις τους, δηλαδή τις *έξεις* του κόσμου της πρακτικής – ενός κόσμου που μετασχηματίζει και νοηματοδοτεί, με έναν *καθορισμένο* κοινό τρόπο, τον υλικό πολιτισμό του.

Για κάποιους, η υιοθέτηση μιας διαφορετικής τεχνικής πρακτικής και κυρίως, η 'απόρριψη' της από την πλειοψηφία των κεραμένων των χειροποιητικών τεχνικών, με τους οποίους οι γνώστες του τροχού βρίσκονται σε διαρκή συνύπαρξη, μοιραζόμενοι όχι μόνο το ίδιο τεχνολογικό περιβάλλον αλλά, συχνά, και τους ίδιους σκοπούς στην παραγωγή, θα μπορούσε να αντανakλά μια *σκοπική* στρατηγική πολιτισμικής και κοινωνικής διαφοροποίησης. Ωστόσο, οι μηχανισμοί εμφάνισης και διάδοσης της νέας τεχνολογίας στις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας υπαγορεύουν περισσότερο μια διαφοροποίηση γειωμένη σε ιστορικά δημιουργημένες κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες υπαγορεύουν και καθορίζουν τον ρόλο του ατόμου-παραγωγού μέσα στον κοινωνικό κόσμο της παραγωγής.

«Κάθε νέα παραγωγική δύναμη, στον βαθμό που δεν είναι απλώς μια ποσοτική επέκταση των ήδη γνωστών παραγωγικών δυνάμεων, προκαλεί μια παραπάνω ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας» θα επισημάνουν οι Μαρξ και Ένγκελς (1997: 62· βλ. επίσης Lukács 1966: 29). Και ο τροχός, εισαγόμενος στα πλαίσια παραγωγής της χειροποίητης κεραμικής στο Αιγαίο, θα επιφέρει μια σημαντική αλλαγή στην οργάνωσή τους, με νέες παραγωγικές δυνάμεις να διαμορφώνουν νέους κοινωνικούς χώρους εξειδικευμένης εργασίας. Στον βαθμό, μάλιστα, που η τεχνική του τροχού μοιράζεται από κοινού με τις χειροποιητικές τεχνικές την παραγωγή μιας μορφο-στιλιστικά *ίδιας* κεραμικής, και άρα δε δημιουργεί κάποιο μοναδικό δεσμό μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων παραγωγών και καταναλωτών, διαγράφεται ένας ισχυρός καταμερισμός εργασίας ανάμεσα σε εκείνους τους τεχνίτες που εξειδικεύονται στον τροχό και σε εκείνους που τον 'απορρίπτουν'. Δημιουργούνται με αυτόν τον τρόπο 'αυστηρά' σύνορα μέσα στο ίδιο περιβάλλον παραγωγής, τα οποία οριοθετούν τις διαφορετικές τεχνικές συμπεριφορές κεραμένων, οι οποίοι, κατά τα άλλα, αντλούν την ίδια πολιτισμική ή/και κοινωνική αξία από την παραγωγή ίδιων προϊόντων. Μέσω αυτού του καταμερισμού, ο οποίος εκδηλώνεται

μονάχα στο επίπεδο της τεχνικής πράξης, της εκμάθησης και της επιτέλεσής της, υπογραμμίζεται ο επιδραστικός ρόλος των διαφορετικών *τεχνικών πρακτικών* στη συγκρότηση διακριτών *κοινωνικών πρακτικών*, υποδεικνύοντας μια κοινωνική και πολιτισμική διαφοροποίηση, δηλωτική των «πιο εμπεδωμένων και ανθεκτικών όψεων της κοινωνικής ταυτότητας» (Gosselain 2000: 193· βλ. επίσης Roux 2007: 164-165). Στην τεχνολογικά διαφοροποιημένη κεραμική της ύστερης ΠΕΧ2 και ΠΕΧ3 αποκαλύπτονται, ακριβώς, εκείνες οι κοινωνικές ταυτότητες, οι οποίες συγκροτούνται στο έδαφος διαφορετικών πρακτικών γνώσεων και αναπαραστάσεων για τους τρόπους παραγωγής και αναπαραγωγής του υλικού πολιτισμού εκφράζοντας τις *έξις* δύο διαφορετικών κοινωνικών κόσμων. Στο πλαίσιο αυτό, ο τροχός παραπέμπει σε έναν ξεχωριστό τρόπο παραγωγής, ο οποίος δεν είναι παρά ένας διαφορετικός, ιστορικά *καθορισμένος τρόπος ζωής* που προβάλλει την κοινωνική πραγματικότητα, μέσα στην οποία ο τεχνίτης γίνεται *αυτό που είναι*, με την ισχύ μιας *παραδοσιακής πρακτικής*. Αυτή η πρακτική, όσο δεν καταλύονται οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί φραγμοί που ανακόπτουν την απελευθέρωση των τεχνικών δυνατοτήτων της νέας τεχνολογίας, θα συνεχίσει να παράγει, παραφράζοντας τη φράση του Μαρξ,²⁴ έναν τεχνίτη για τον τροχό.

Εικόνα 1: κεραμικό όστρακο κατασκευασμένο με την τροχοποιητική τεχνική των κουλούρων. Πάνω: εσωτερική επιφάνεια φέρουσα ίχνη τροχού. Κάτω: τομή οστράκου με φανερή την ένωση δύο κουλούρων

24 «Η παραγωγή δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο» (Μαρξ 1989: 60).

	Τοποθέτηση κουλούρων	Συγκόλληση κουλούρων	Λέπτυνση προπλάσματος	Μορφοποίηση προπλάσματος	Βαθμός εξειδίκευσης κινησιολογίας
Μέθοδος 1	χωρίς ΠΚΕ	χωρίς ΠΚΕ	χωρίς ΠΚΕ	με ΠΚΕ	Χαμηλός
Μέθοδος 2	χωρίς ΠΚΕ	χωρίς ΠΚΕ	με ΠΚΕ	με ΠΚΕ	Μέτριος
Μέθοδος 3	χωρίς ΠΚΕ	με ΠΚΕ	με ΠΚΕ	με ΠΚΕ	Υψηλός
Μέθοδος 4	με ΠΚΕ	με ΠΚΕ	με ΠΚΕ	με ΠΚΕ	Πολύ υψηλός

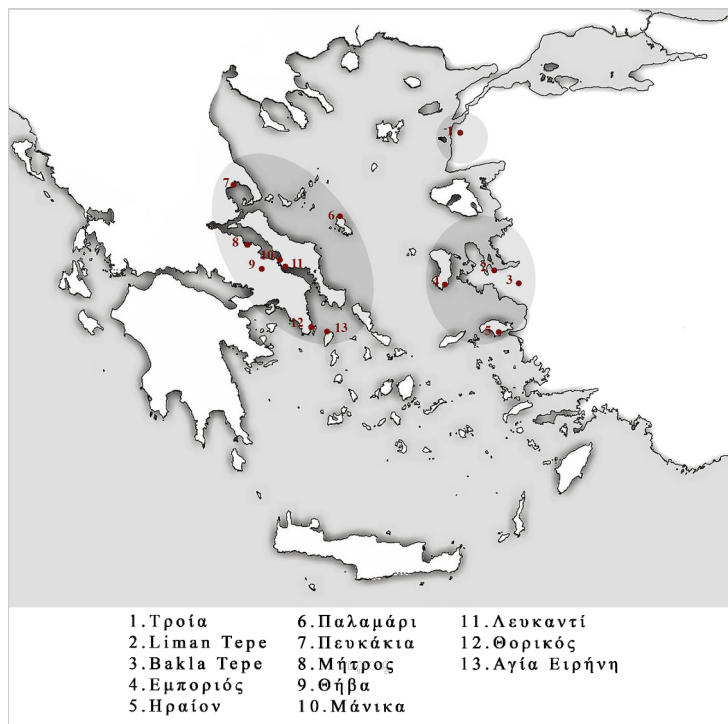
Εικόνα 2: τέσσερις δυνατοί τρόποι χρήσης της περιστροφικής κινητικής ενέργειας (ΠΚΕ) σύμφωνα με τα βασικά στάδια της τεχνικής των κουλούρων (σύμφωνα με Roux & Courty 1998).

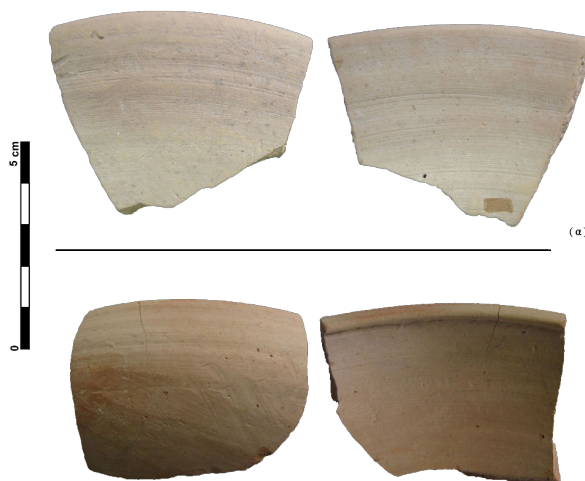
Εικόνα 3: (α) οι βασικοί κεραμικοί τύποι της ανατολίζουσας κεραμικής της ύστερης ΠΕΧ2: (αριστερά προς δεξιά), ρηχή φιάλη, κωδωνόσχημο δίωτο κύπελλο (bell-shaped cup), μόνωτο υψίλαιμο κύπελλο (tankard), δέπας αμφικύπελλο, ραμφόστομη πρόχους· (β) οι βασικοί κεραμικοί τύποι των παραδόσεων της ΠΕΧ3: (αριστερά προς δεξιά) ημισφαιρική φιάλη, δίωτο υψίλαιμο κύπελλο (tankard), άωτο κύπελλο (ouzo-cup), δίωτο κύπελλο (κάνθαρος), δίωτη βαθειά φιάλη (Bass bowl) (σχέδια βασισμένα σε: Maran 1992· Rutter 1995·2012)

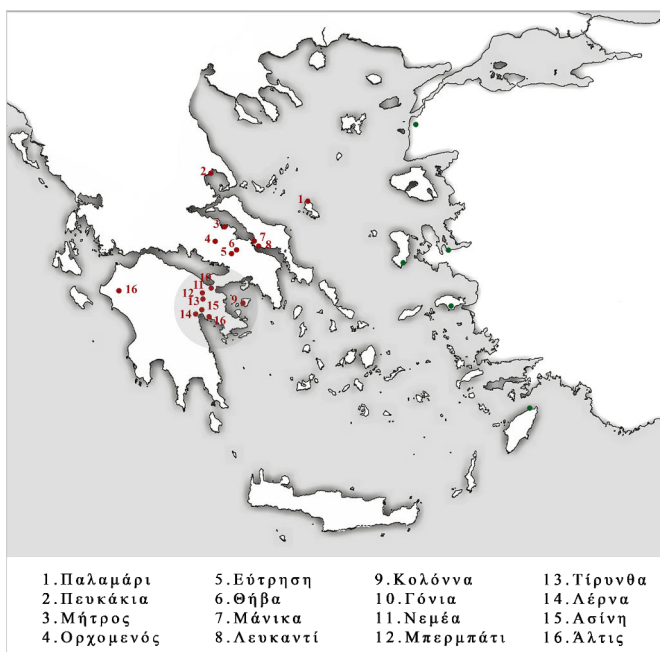
Εικόνα 4: (α) χαρακτηριστικά τροχοποίητα αγγεία της ύστερης ΠΕΧ2: (αριστερά προς δεξιά): ρηχή φιάλη (Λευκαντί), ρηχή φιάλη (Αγία Ειρήνη), δέπας (Πευκάκια)· (β) χαρακτηριστικά τροχοποίητα αγγεία της ΠΕΧ3: (αριστερά προς δεξιά) ημισφαιρική φιάλη (Πευκάκια), δίωτη βαθειά φιάλη (Πευκάκια), κάνθαρος (Λευκαντί), ‘tankard’ και ‘Bass bowl’ (Λέρνα).

Εικόνα 5: γεωγραφική διάδοση τροχοποίητης κεραμικής κατά την ύστερη ΠΕΧ2

Εικόνα 6: (β) εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια οστράκου της ύστερης ΠΕΧ2 από το Λευκαντί κατασκευασμένου σύμφωνα με τη μέθοδο 3· (β) εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια οστράκου της ΠΕΧ3 από το Λευκαντί κατασκευασμένου σύμφωνα με τη μέθοδο 3·(α)

Εικόνα 7: γεωγραφική διάδοση τροχοποίητης κεραμικής κατά την ΠΕΧ3.

Βιβλιογραφία

Abell N. & Hilditch J. 2016. «Adoption and adaptation in pottery production practices: investigating Cycladic community interactions through the ceramic record of the second millennium B.C.», στο: E. Gorogianni, P. Pavúk & L. Girella (επιμ.), *Beyond Thalassocracies. Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford/Philadelphia: Oxbow Books.

Alram - Stern E. 2004. *Die ägäische Frühzeit. Forschungsbericht 1975-2002. II, 1-2: Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Appadurai A. 1986. «Introduction: commodities and the politics of value», στο: A. Appadurai (επιμ.), *The social life of things*, Cambridge: Cambridge University Press: 3-36.

Arnold D.E. 1985. *Ceramic theory and cultural process*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Baldi J. & Roux V. 2016. «The innovation of the potter's wheel: a comparative perspective between Mesopotamia and the southern Levant», *Levant*, DOI: 10.1080/00758914.2016.1230379.

Bensa A. & Cresswell R. 1996. «À propos de la technologie culturelle. Entretien avec Robert Cresswell», *Genèses* 24: 120-136.

Berg I. 2007. «Meaning in the making: the potter's wheel at Phylacopi, Melos (Greece)», *Journal of Anthropological Archaeology* 26: 234-252.

Berg I. 2009. «X-radiography of Knossian Bronze Age vessels: assessing our knowledge of primary forming techniques», *Annual of the British School at Athens* 104: 137-173.

Berg I. 2013. «The potter's wheel in Mycenaean Greece: A re-assessment», στο: G. Graziadio, R. Guglielmino, V. Lenussa & S. Vitale (επιμ.), *Φιλική Συναυλία: Studies in Mediterranean Archaeology for Marion Benzi*, BAR International Series 2560, Oxford: Archaeopress: 113-122.

Binford L. 1962. «Archaeology as Anthropology», *American Antiquity* 28: 217-225.

Binford L. 1965. «Archaeological systematics and the study of culture process», *American Antiquity* 31: 203-210.

Bintliff J. 2016. «Early Bronze Age Troy and the Emergence of Complex Societies in the Aegean», στο: E. Pernicka, S. Ünlüsoy & S.W.E. Blum, *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts*, Studia Troica Monographien 8, Bonn: University of Tübingen, University of Cincinnati: 259-266.

Bourdieu P. 2006. *Η αίσθηση της πρακτικής*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Bourdieu P. 2013. *Outline of a theory of practice*, μτφρ. R. Nice, Cambridge: Cambridge University Press.

Braudel F. & Wallerstein I. 2009. «History and the social sciences: The Longue Durée», *Review. Fernand Braudel Center* 32:2 171-203.

Bril B. 2002. «L'apprentissage de gestes techniques: ordre de contraintes et variations culturelles», στο: B. Bril & V. Roux (επιμ.), *Le geste technique. Réflexions méthodologiques et anthropologiques*, *Revue d'Anthropologie des connaissances, Technologies/ Idéologies/ Pratiques* vol. 14: 2, Ramonville Saint-Agne: Éditions Erès: 113-150.

Broodbank C. 2000. *An island archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge: Cambridge University Press.

Broodbank C. 2013. «'Minding the gap'. Thinking about change in Early Cycladic Island societies from a comparative perspective», *American Journal of Archaeology* 117: 535-543.

Broodbank C. & Kiriati E. 2007. «The first 'Minoans' of Kythera Revisited: Technology, demography and landscape in the prepalatial Aegean», *American Journal of Archaeology* 111: 241-274.

Chevallier D. 1991. «Des savoirs efficaces», στο: D. Chevalier (επιμ.), *Savoir faire et pouvoir transmettre*, Paris & Lille: Éditions de la Maison des sciences de l'homme: 5-11.

Choleva M. 2012. «The First Wheel-Made Pottery at Lerna: Wheel-Thrown or Wheel-Fashioned?», *Hesperia* 81: 343-381.

Choleva M. 2015. *L'apparition et la diffusion du tour de potier dans le monde égéen*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris: Paris I Panthéon Sorbonne.

Choleva M., υπό έκδ. «Craft behaviours during a period of transformation: the introduction and adoption of the potter's wheel during the EB2b and EB3 in the Aegean», στο: I. Caloi & C. Langohr (επιμ.), *Technology in Crisis. Technological changes in ceramic production during periods of trouble*, Aegis Actes des colloques, Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.

Χολέβα Μ. 2015. «Περιστρέφοντας τον κεραμικό τροχό στο Παλαμάρι Σκύρου: νέες τεχνολογικές πρακτικές και κεραμικές παραδόσεις στο Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού», στο: Λ. Παρλαμά, Μ.Δ. Θεοχάρη, Χρ. Ρωμανού & Στ. Μπονάτσος (επιμ.), *Ο οχυρωμένος προϊστορικός οικισμός στο Παλαμάρι Σκύρου. Διεπιστημονική Συνάντηση για το έργο έρευνας και ανάδειξης*, Αθήνα: ΥΠΕΠ: 143-166.

Coupaye L. & Douny L. 2009. «Dans la Trajectoire des Choses Comparaison des approches francophones et anglophones contemporaines en anthropologie des techniques», *Techniques & Culture* 52-53: 12-39.

Coupaye L. 2015. «Chaîne opératoire, transects et théories: quelques réflexions et suggestions sur le parcours d'une méthode classique», στο: P. Soulier (επιμ.), *André Leroi-Gourhan 'l'homme, tout simplement'*, Travaux de la MAE 20, Paris: de Boccard: 69-84.

Courty M.A. & Roux V. 1995. «Identification of wheel throwing on the basis of ceramic surface features and microfabrics», *Journal of Archaeological Science* 25: 17-50.

Cresswell R. 1976. «Techniques et Cultures, les bases d'un programme de travail», *Techniques et Culture* 1: 7-59.

Cresswell R. 2003. «Geste technique, fait social total. Le technique est-il dans le social ou face à lui?», *Techniques & Culture* 40: 125-151.

Day P., Dumas C., Erkanal H., Kilikoglou V., Kouka O., Relaki M. & Şahoglu V. 2009. «New light on the 'Kastri Group': A petrographic and chemical investigation of ceramics from Liman Tepe and Bakla Tepe», *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 24: 335-346.

Dietler M. & Herbich I. 1994. «Habitus et reproduction sociale des techniques: l'intelligence du style en archéologie et en ethnoarchéologie », στο B. Latour & P. Lemonnier (επιμ.), *De la préhistoire aux missiles balistiques: L'intelligence sociale des techniques*. Paris: Éditions la Découverte: 202-227.

Dietler M. & Herbich I. 1998. «Habitus, techniques, style: An integrated approach to the social understanding of material culture and boundaries», στο: M.T. Stark (επιμ.), *The archaeology of social boundaries*, Washington, D.C. & London: Smithsonian Institution Press: 232-262.

Dobres M.A. & Hoffman C.R. 1994. «Social agency and the dynamics of prehistoric technology», *Journal of Archaeological Method and Theory* 1: 211-258.

Dobres M.A. 1999. «Technology's links and chaînes: The processual unfolding of technique and technician», στο: M.A. Dobres & C.R. Hoffmann (επιμ.), *The social dynamics of technology: practice, politics, and world views*, Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press: 124-139.

Dobres M.A. 2000. *Technology and social agency. Outlining a practice framework for archaeology*, Oxford: Blackwell.

Dunnell C. 1978. «Style and function: A fundamental dichotomy», *American Antiquity* 43: 192-202.

Durkheim E. 1938. *L'évolution pédagogique en France*, Paris: Alcan.

Efe T. 2007. «The theories of the 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III period in inland western Anatolia», *Anatolian Studies* 57: 47-64.

Erkanal H. & Şahoğlu V. 2016. «Liman Tepe, an Early Bronze Age Trade Center in Western Anatolia: Recent Investigations», στο: E. Pernicka, S. Ünlüsoy & S.W.E. Blum (επιμ.), *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts*, Studia Troica Monographien 8, Bonn: University of Tübingen, University of Cincinnati: 157-166.

Eslick C. 2009. *Elmalı-Karataş V. The Early Bronze Age Pottery of Karataş: Habitation Deposits*, Pennsylvania: Bryn Mawr College.

Fidan E., Sari D. & Türkteki M. 2015. «An Overview of the Western Anatolian Early Bronze Age», *European Journal of Archaeology* 18: 60-89.

Forsén J. 1992. *The twilight of the Early Helladics, a study of the disturbances in east-central and southern Greece towards the end of the Early Bronze Age*, Jonsered: Paul Åström Förlag.

Gagné L.A. 2014. «Learning to make pottery: a look at how novices became potters in Middle Bronze Age Cyprus», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 372: 19-33.

Γκουγκούλη Κ. 2012. «Άνθρωποι, αντικείμενα και τεχνικές: σύγχρονες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της τεχνολογίας», στο: Ε. Γιαλούρη (επιμ.). *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια: 281-317.

Godelier M. 1977α. *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία. Τόμος Α'*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Godelier M. 1977β. *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία. Τόμος Β'*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Gorogianni et al. 2016. «Reconsidering Technological Transmission: The Introduction of the Potter's Wheel at Ayia Irini, Kea, Greece», *American Journal of Archaeology* 120: 195-220.

Gosselain O.P. & Livingstone Smith A. 2005. «The source. Clay selection and processing practices in Sub-Saharan Africa», στο: D. Bosquet, A. Livingstone Smith & R. Martineau (επιμ.), *Pottery manufacturing processes: Reconstruction and interpretation*, *Actes du XIVème Congrès de l'UISSP*, BAR International Series 1349, Oxford: Archaeopress: 33-47.

Gosselain O.P. 1998. «Social and technical identity in a clay crystal ball», στο: M. Stark (επιμ.), *The archaeology of social boundaries*, Washington D.C./London: Smithsonian Institution Press: 78-106.

Gosselain O.P. 2000. «Materializing Identities: An African Perspective», *Journal of Archaeological Method and Theory* 7: 187-217.

Gosselain O.P. 2008α. «Mother Bella was not a Bella. Inherited and transformed traditions in southwestern Niger», στο: M. Stark, B. Bower & L. Horne (επιμ.), *Cultural transmission and material culture. Breaking down the boundaries*, Tucson: Arizona University Press: 150-177.

Gosselain O.P. 2008β. «Thoughts and adjustments in the potter's backyard», στο: I. Berg (επιμ.), *Breaking the mould: challenging the past through pottery*, BAR International Series 1861, Oxford: Archaeopress: 67-79.

Gosselain O.P. 2011α. «Fine if I do, fine if I don't. Dynamics of Technical Knowledge in Sub-Saharan Africa», στο: B.W. Roberts & M. Vander Linden (επιμ.), *Investigating archaeological cultures: Material culture, variability, and transmission*, Berlin: Springer: 211-227.

Gosselain O.P. 2011β. «Technology», στο: T. Insoll (επιμ.), *The Oxford handbook of the archaeology of ritual and religion*, Oxford: Oxford University Press: 243-260.

Ingold T. 1990. «Society, nature, and the concept of technology», *Archaeological Review from Cambridge* 9: 5-17.

Ingold T. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, London & New York: Routledge.

Ingold T. 2010. «Outils, esprits et machines: une excursion en philosophie des techniques », στο G. Bartholeyns, N. Govoroff & F. Joulien (επιμ.), *Cultures matérielles. Anthologie raisonnées de Techniques et Culture, Vol. 1*, Techniques & Culture, 54-55, Paris: Éditions de la maison des sciences de l'homme: 288-311.

Jeffra C. 2013. «A re-examination of early wheel potting in Crete», *Annual of the British School at Athens* 108: 1-19.

Jung & Weninger 2015. «2200BC. Archaeological and environmental impact of the 4.2 ka cal BP event in the central and eastern Mediterranean», στο: H. Meller, H. Wolfgang Arz, R. Jung & R. Risch (επιμ.), *A climate breakdown as a cause for the collapse of the old world*, Band 12, Halle: Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle: 205-234.

Καλογεράκου Π. 2003. «Η εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς», στο: Α. Βλαχόπουλος & Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα. Από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα: Καθημερινή: 191-210.

Kiriatzis E. 2010. «'Minoanizing' pottery traditions in the southwest Aegean during the Middle Bronze Age. Understanding the social context of technological and consumption practices, στο: Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright

(επιμ.), *MESOHELLADIKA: The Greek Mainland in the Middle Bronze Age*, BCH Supplement 52, Paris & Athens: De Boccard: 683-699.

Kiriati E., Andreou S., Dimitriadis S. & Kotsakis K. 1997. «Co-existing traditions: handmade and wheelmade pottery in Late Bronze Age central Macedonia», στο: R. Laffineur & P.P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 16, Liège/Austin: University of Liège, University of Texas: 361-367.

Knappett C. & van der Leeuw S.E. 2004. «A developmental approach to ancient innovation. The potter's wheel in the Bronze Age East Mediterranean», *Pragmatics and Cognition* 22: 64-92.

Knappett C. 2004. «Technological innovation and social diversity at Middle Minoan Knossos», στο: G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*, BSA Studies 12, London: British School at Athens: 257-265.

Knappett C. 2016. «Resisting Innovation? Learning, Cultural Evolution and the Potter's Wheel in the Mediterranean Bronze Age», στο: L. Mendoza Straffon (επιμ.), *Cultural Phylogenetics: Concepts and Applications in Archaeology*, Berlin: Springer: 97-111.

Kouka O. 2002. *Siedlungsorganisation in der Nord- und Ostägäis während der Frühbronzezeit (3. Jt. v.Chr.)*, Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf.

Kouka O. 2009. «Third millennium BC Aegean chronology: old and new data from the perspective of the third millennium AD», στο: S.W. Manning & M.J. Bruce (επιμ.), *Tree-rings, kings, and old world archaeology and environment: papers presented in honor of Peter Ian Kuniholm*, Oxford: Oxbow Books: 133-148.

Kouka O. 2011. «Symbolism, ritual feasting and ethnicity in Early Bronze Age Cyprus and Anatolia», στο: V. Karageorghis & O. Kouka (επιμ.), *On cooking pots, drinking cups, loomweights and ethnicity in Bronze Age Cyprus and neighbouring regions*, Nicosia: The A.G. Leventis Foundation: 43-56.

Kouka O. 2013. «'Minding the gap'. Against the gaps: The Early Bronze Age and the transition to the Middle Bronze Age in the northern and eastern Aegean/Western Anatolia», *American Journal of Archaeology* 117: 569-580.

Kouka O. 2016. «The Built Environment and Cultural Connectivity in the Aegean Early Bronze Age», στο: B. Molloy (επιμ.), *Of Odysseys and Oddities Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, Oxford & Philadelphia: Oxbow Books: 203-224.

Κοζάτσας Γ. & Χολέβα Μ., υπό έκδ. «Η κεραμική τεχνολογία και το εργαλείο: η λογική δομή της ανάπτυξης ενός στοιχείου του υλικού πολιτισμού. Θεωρητικές ση-

μειώσεις», στο: Γ. Τσιλογιάννη, Χ. Μηλιώνης, Θ. Μαζαράκος & Γκ. Φράγκου (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για τον αρχαιολόγο Άρη Τσαραβόπουλο*.

Κωτσάκης Κ. 1981. «Lewis Binford. Στοιχεία για την ανθρωπολογία της αρχαιολογίας», *Ανθρωπολογικά* 2: 21-23.

Κωτσάκης Κ. 1983. *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση: προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής εποχής του Σέσκλου*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Latour B. & Lemonnier P. 1994. «Introduction: Genèse sociale des techniques, genèse technique des humains », στο: B. Latour & P. Lemonnier, *De la préhistoire aux missiles balistiques: L'intelligence sociale des techniques*, Paris: La Découverte: 1-24.

Latour B. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press.

Lave J. & Wenger E. 1991. *Situated learning: legitimate peripheral participation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lechtman H. 1977. «Style in technology - Some early thoughts», στο: H. Lechtman & R.S. Merrill (επιμ.), *Material culture: styles, organization, and Dynamics*, St. Paul, Minnesota: West Publishing: 3-20.

Lemonnier P. 1986. «The Study of Material Culture Today: Towards an Anthropology of Technical Systems», *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 147-186.

Lemonnier P. 1992. *Elements for an Anthropology of Technology*, Ann Arbor: University of Michigan, Museum of Anthropology.

Lemonnier P. 1993. «Introduction», στο: P. Lemonnier (επιμ.), *Technological choices: Transformations in material culture since the Neolithic*, London & New York: Routledge: 1-36.

Lemonnier P. 2010. «L'étude des systèmes techniques. Une urgence en technologie culturelle», *Techniques & Culture* 54-55: 49-67.

Leroi-Gourhan A. 1964. *Le geste et la parole. Technique et Langage*, Paris: Albin Michel.

Lippo C.P., Madsen M., Dannel R & Hunt T. 1997. «Population structure, cultural transmission, and frequency seriation», *Journal of Anthropological Archaeology* 1: 301-333.

Loney H. 2000. «Society and technological control: a critical review of models of technological change in ceramic studies», *American Antiquity* 65: 662-668.

Lukács G. 1966. «Technology and social relations», *New Left Review* 1/39: 27-34.

Λούκατς Γ. 2006. *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές.

Lyman R.L. & O' Brien M.J. 1998. «The goals of evolutionary archaeology. History and explanation», *Current Anthropology* 39: 615-652.

Mackenzie D. 1984. «Marx and the machine», *Technology and culture* 25: 473-502.

Maran J. 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien. III: Die mittlere Bronzezeit*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Maran J. 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jt. v. Chr.: Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*, Teil I-II, Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Maran J., υπό έκδ. «Eastern Aegean influenced ceramic traditions at the beginning of the Thessalian Middle Bronze Age?» στο: G. Korres (επιμ.), *The Prehistoric Aegean and Its Relations to Adjacent Area, Proceedings of the 6th International Colloquium on Aegean Prehistory*, Athens.

Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ. 1997. *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος πρώτος, μτφρ. Κ. Φιλίνης, Αθήνα: Gutenberg.

Μαρξ Κ. 1982. *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, μτφρ. Θ. Καλοπίσης, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος.

Μαρξ Κ. 1987. *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. 1989. *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος Α, μτφρ. Δ. Διβάρης, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.

Μαρξ Κ. 1997. *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ*, στο: Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος πρώτος, μτφρ. Κ. Φιλίνης, Αθήνα: Gutenberg: 45-48.

Μαρξ Κ. 2002. *Το κεφάλαιο. Τόμος πρώτος. Βιβλίο Ι. Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Mauss M. 1927. «Divisions et proportions des divisions de la sociologie», *Année sociologique Nouvelle Série* 2: 178-245.

Mauss M. 1967. *Manuel d'ethnographie*, Paris: Éditions sociales [επιμέλεια ηλεκτρονικής έκδοσης: Jean-Marie Tremblay, Les classiques des sciences sociales, bibliothèque du Québec, 2002].

Mauss M. 2004. «Les techniques et la technologie», *La Découverte «Revue du Mauss»* 23: 434-450.

Mauss M. 2009. «The divisions of Sociology», στο: N. Schlanger (επιμ.). *Marcel Mauss. Techniques, technology and civilization*, New York/Oxford: Durkheim Press/Berghahn Book: 48-54.

Mauss M. 2009. «Techniques of the body», στο: N. Schlanger (επιμ.). *Marcel Mauss. Techniques, technology and civilization*, New York/Oxford: Durkheim Press, Berghahn Book: 77-95.

Nakou G. 2007. «Absent presences: metal vessels in the Aegean at the end of the third millennium», στο: P.M. Day & R.C.P. Doonan (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*, Oxford: Oxbow Books: 224-244.

Ντούμας Χρ. & Αγγελουπούλου Α. 1997. «Οι βασικοί κεραμικοί τύποι της Πολιόχνης και η διάδοση τους στο Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», στο: Χρ. Ντούμας & V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο*, Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene, Πανεπιστήμιο Αθηνών: 543-555.

Pauketat T.R. 2001. «Practice and history in archaeology: An emerging paradigm», *Anthropological Theory* 1: 73-98.

Peperaki O. 2004. «The House of the tiles at Lerna: Dimensions of 'social complexity'», στο: J.C. Barrett & P. Halstead (επιμ.), *The emergence of civilisation revisited*, Oxford: Oxbow Books: 214-231.

Pfaffenberger B. 1988. «Fetishised objects and humanised nature: towards an anthropology of technology», *Man* 23: 236-252.

Pfaffenberger B. 1992. «Social anthropology of technology», *Annual Review of Anthropology* 21: 491-516.

Pigeot N. 2011. «Chaînes opératoires: contexte théorique et potentiel cognitive», στο: R. Treuil (επιμ.), *L'archéologie cognitive*, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme: 149-171.

Pullen D.J. 2013. «'Minding the gap'. Bridging the gaps in cultural change within the Early Bronze Age Aegean», *American Journal of Archaeology* 117: 545-553.

Rahmstorf L. 2006. «Zur Ausbreitung vorderasiatischer Innovationen in der frühbronzezeitlichen Ägäis», *Prähistorische Zeitschrift* 81: 49-96.

Rahmstorf L. 2011. «Re-integrating 'diffusion': The spread of innovations among the Neolithic and Bronze Age societies of Europe and the Near East», στο: T. Wilkinson, S. Sherratt & J. Bennet (επιμ.), *Interweaving worlds: Systemic interactions in Eurasia, 7th to the 1st millennia BC*, Oxford: Oxbow Books: 100-119.

Rahmstorf L. 2015. «The Aegean before and after c. 2200 BC between Europe and Asia: trade as a prime mover of cultural change», στο: H. Meller, H. Wolfgang Arz, R.

Jung & R. Risch, *A climate breakdown as a cause for the collapse of the old world*, Band 12, Halle: Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte: 149-180.

Rice P.M. 1987. *Pottery Analysis. A sourcebook*, Chicago & London: University of Chicago Press.

Roux V. & Bril B. 2002. «Des programmes d'apprentissage comparables pour des actions techniques différentes», στο: B. Bril & V. Roux (επιμ.), *Le geste technique. Réflexions méthodologiques et anthropologiques*, Revue d'Anthropologie des connaissances, Technologies/ Idéologies/ Pratiques vol. 14: 2, Ramonville Saint-Agne: Éditions Erès: 231-242.

Roux V. & Corbetta D. 1990. *Le tour du potier: spécialisation artisanale et compétences techniques*, Monographie du CRA no 4, Paris: Éditions du CNRS.

Roux V. & Courty M.A. 1998. «Identification of wheel-fashioning: technological analysis of 4th-3rd millennium B.C. Oriental ceramics», *Journal of Archaeological Science* 25: 747-763.

Roux V. & Miroshedji P. de 2009. «Revisiting the History of the Potter's Wheel in the Southern Levant», *Levant* 41: 155-174.

Roux V. 2003. «A dynamic systems framework for studying technological change: application to the emergence of the potter's wheel in the Southern Levant», *Journal of Archaeological Method and Theory* 10: 1-30.

Roux V. 2007. «Ethnoarchaeology: a non historical science of reference necessary for interpreting the past», *Journal of Archaeological Method and Theory* 14: 153-178.

Roux V. 2008. «Evolutionary trajectories of technological traits and cultural transmission: a qualitative approach to the emergence and disappearance of the ceramic wheel-fashioning technique in the southern Levant during the fifth to third millennia BC», στο: M. Stark, B. Bower & L. Horne (επιμ.), *Cultural transmission and material culture. Breaking down the boundaries*, Tucson: Arizona University Press: 82-104.

Roux V. 2009. «Wheel fashioned ceramic production during the third millennium BCE in the Southern Levant: a perspective from Tel Yarmuth», στο: S. Rosen & V. Roux (επιμ.), *Techniques and people: anthropological perspectives on technology in the archaeology of the proto-historic and early historic periods in the Southern Levant*, Paris: De Boccard: 195-212.

Roux V. 2010α. «Lecture anthropologique des assemblages céramiques: Fondements et mise en œuvre de l'analyse technologique», στο: F.Giligny & S. Méry (επιμ.), *Les Nouvelles de l'archéologie. Approche de la chaîne opératoire de la céramique. Le façonnage*, Numéro 119, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Éditions Errance: 119: 4-9.

Roux V. 2010β. «Technological innovations and developmental trajectories: social factors as evolutionary forces», στο: M.J. O'Brien & S.J. Shennan (επιμ.), *Innovation in Cultural Systems. Contributions from Evolutionary Anthropology*, Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press: 217-234.

Roux V. 2011. «Habilités et inventions: Le comportement «intelligent», un facteur aléatoire dans l'évolution des techniques», στο: R. Treuil (επιμ.), *L'archéologie cognitive*, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme: 173-188.

Rutter J.B. 1979. *Ceramic change in the Aegean Early Bronze Age, the Kastri group, Lefkandi I, and Lerna IV: a theory concerning the origin of the Early Helladic III ceramics*, Los Angeles: UCLA Institute of Archeology.

Rutter J.B. 1982. «A group of distinctive pattern-decorated Early Helladic III pottery from Lerna and its implications», *Hesperia* 51: 459-488.

Rutter J.B. 1983. «Fine Gray-burnished pottery of the Early Helladic III period: the ancestry of Gray Minyan», *Hesperia* 52: 327-355.

Rutter J.B. 1988. «Early Helladic III vasepainting, ceramic regionalism, and the influence of basketry», στο: E.B. French & K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek prehistory. Papers presented at the centenary conference of the British School of Archaeology at Athens, April 1986*, Manchester: Bristol Classical Press: 73-89.

Rutter J.B. 1993. «Early Helladic pottery: inferences about exchange and production from style and clay composition», στο: C. Zerner, P. Zerner & J. Winder (επιμ.), *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Amsterdam: J.C. Gieben: 19-37.

Rutter J.B. 1995. *Lerna. A preclassical site in the Argolid III: The pottery of Lerna IV*, Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Rutter J.B. 2008. «The Anatolian roots of Early Helladic III drinking behavior», στο: H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu & R. Tuncel (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi: 461-481.

Rutter J.B. 2012. «Migrant drinking assemblages in Aegean Bronze Age settings», στο: J. Maran & P.W. Stockhammer (επιμ.), *Materiality and social practice: transformative capacities of intercultural encounters*, Oxford: Oxbow Books: 73-88.

Rutter J.B. 2013. «'Minding the gap'. From filling archaeological gaps to accounting for cultural breaks. A 2013 perspective on a continuing story», *American Journal of Archaeology* 117: 593-597.

Rye O.S. 1981. *Pottery technology. Principles and reconstruction*, Washington D.C.: Taraxacum Press.

Sackett J. 1990. «Style and ethnicity in archaeology: the case for isochrestism», στο: M. Conkey & C. Hastorf (επιμ.), *The uses of style in archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press: 32-43.

Şahoğlu V. 2005. «The Anatolian Trade Network and the Izmir region during the Early Bronze Age», *Oxford Journal of Archaeology* 24: 339-361.

Schiffer M.B. & Skibo J.M. 1987. «Theory and experiment in the study of technological change», *Current Anthropology* 28: 595-622.

Schlanger N. 1991. «Le fait technique total. La raison pratique et les raisons de la pratique dans l'oeuvre de Marcel Mauss», *Terrain* 16: 114-130.

Schlanger N. 2005. «The chaîne opératoire», στο: C. Renfrew & P. Bahn (επιμ.), *Archaeology: the key concepts*, London & New York: Routledge: 18-23.

Schlanger N. 2009. «Introduction. Technological commitments: Marcel Mauss and the study of techniques in the French social sciences», στο: N. Schlanger (επιμ.), *Marcel Mauss. Techniques, technology and civilization*, New York/Oxford: Durkheim Press/Berghahn Book: 1-30.

Schnapp A. 2007. *Η κατάκτηση του παρελθόντος. Οι απαρχές της αρχαιολογίας*, μτφρ. Κ. Δελούκα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Shennan S.J. & Wilkinson J.R. 2001. «Ceramic style change and neutral evolution: a case study from Neolithic Europe», *American Antiquity* 66: 577-593.

Sigaut F. 1987. «Préface: Haudricourt et la technologie», στο: A.G. Haudricourt, *La technologie, science humaine*, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'Homme: 9-34.

Sigaut F. 1991. «L'apprentissage vu par les ethnologues. Un stéréotype?», στο: D. Chevalier (επιμ.), *Savoir faire et pouvoir transmettre*, Paris-Lille: Éditions de la Maison des sciences de l'homme: 33-42.

Sigaut F. 2011. «Gestes et apprentissage», στο: R. Treuil (επιμ.), *L'archéologie cognitive*, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme: 189-210.

Sillar B. & Tite M.S. 2000. «The challenge of technological choices for materials science approaches in archaeology», *Archaeometry* 42: 2-20.

Sotirakopoulou P. 1993. «The chronology of the Kastri group reconsidered», *Annual of the British School at Athens* 88: 5-20.

Σωτηρακοπούλου Π. 1997. «Κυκλάδες και βόρειο Αιγαίο», στο: Χρ. Ντούμας & V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο*, Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene, Πανεπιστήμιο Αθηνών: 523-542.

Spencer L.C. 2007. *Pottery Technology and Socio-Economic Diversity on the Early Helladic III to Middle Helladic II Greek Mainland*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London: University College of London.

Spencer L.C. 2010. «The regional specialisation of ceramic production in the EH III through MH II period», στο: A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (επιμ.), *MESOHELLADIKA: The Greek Mainland in the Middle Bronze Age*, BCH Supplement 52, Paris & Athens: De Boccard: 669-681.

Sterne J. 2003. «Bourdieu, technique and technology», *Cultural Studies* 17: 367-389.

Tomich D. 2011. «The order of historical time: *The longue durée* and micro-history», *Almanack. Guarulhos* 2: 52-65.

Trigger B. 1989. *Μια ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης*, μτφρ. Β. Λαλιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Türkteki M. 2013. «The first use of wheel-made pottery and its distribution in western and central Anatolia», στο: L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi & S. Valentini (επιμ.), *SOMA 2012. Identity and connectivity*, BAR International Series 2581, Oxford: Archaeopress: 193-200.

Türkteki M. 2014. «Early Bronze Age pottery manufacture in western Anatolia: Identifying hybrid technologies through X-ray analysis», *Anatolica* XL: 93-109.

Ünlüsoy S. 2016. «Troy and the Aegean during the third millenium BC, στο: E. Pernicka, S. Ünlüsoy & S.W.E. Blum (επιμ.), *Early Bronze Age Troy: chronology, cultural development and interregional contacts*, Studia Troica Monographien 8, Bonn: University of Tübingen, University of Cincinnati 397-405.

Van der Leeuw S.E. 1993. «Giving the potter a choice. Conceptual aspects of pottery techniques», στο: P. Lemonier (επιμ.), *Technological Choices. Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London & New York: Routledge: 238-288.

Wallaert-Pêtre H. 1999. «L'impact de l'apprentissage sur la perpétuation des styles céramiques», στο: J.-M. Léotard (επιμ.), *Méthodes d'analyse de la terre cuite*, Liège: Ministère de la Région Wallonne, DGATLP, Service de l'Archéologie: 77-85.

Wallaert H. 2008. «The way of the potter's mother. Apprenticeship strategies among the potters from Cameroon, West Africa», στο: M. Stark, B. Bower & L. Horne (επιμ.), *Cultural transmission and material culture. Breaking down the boundaries*, Tucson: Arizona University Press: 178-198.

Weiberg E. & Finné M. 2013. «Mind or matter? People-environment interactions and the demise of Early Helladic II society in the northeastern Peloponnese», *American Journal of Archaeology* 117: 1-31.

Weiberg E. & Lindblom M. 2014. «The Early Helladic II-III transition at Lerna and Tiryns revisited. Chronological difference or synchronous variability?», *Hesperia* 83 (3): 383-407.

Wenger E. 1998. *Communities of practice. Learning, meaning, and identity*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wiencke M.H. 1989. «Change in Early Helladic II», *American Journal of Archaeology* 93: 495-509.

Wiener M.H. 2013. «‘Minding the gap’. Gaps, destructions, and migrations in the Early Bronze Age Aegean. Causes and consequences», *American Journal of Archaeology* 117: 581-592.

Wilson D. E. 1999. *Keos IX: Ayia Irini: Periods I-III. The Neolithic and Early Bronze Age settlements*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Wilson D. E. 2013. «Ayia Irini II-III, Kea: The phasing and relative chronology of the Early Bronze Age II settlement», *Hesperia* 82: 385-434.

Yank Y. 2014. «Bourdieu, Practice and Change: Beyond the criticism of determinism», *Educational Philosophy and Theory* 46: 1522-1540.

Ψαράκη Κ. 2008. «Κοινωνικές επιλογές και τεχνολογικές παραδόσεις: Η κεραμική της Βοιωτίας και της Εύβοιας στο τέλος της ΠΕ II», στο: Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 9-12 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα: Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών: 59-80.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η 'κρίση' μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από 'κρίση'. Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για 'κρίση' άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική 'κρίση' όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει – σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους – ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η 'κρίση' έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν "κρίση". Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την 'κρίση' και crisis, crise, crisi για την "κρίση"), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου "αποφασίζεται" η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδειοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η "κρίση" επισύρει 'κρίση'. *Κρίση* λοιπόν...